

Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties

Aušra Simoniukštytė

Straipsnyje apžvelgiami istoriniai romų bendruomenės Lietuvoje tyrinėjimai, apimantys laikotarpį nuo XV a. iki XX a. vidurio, taip pat analizuojami autorės surinkti romų biografiniai pasakojimai. Straipsnio pirmoje dalyje aptariama valdžios politika romų atžvilgiu, romų socialinė ir etninė diferenciacija, romų ir neromų santykiai, romų gyvensenos bruožai įvairiais istoriniais laikotarpiais. Antroje dalyje analizuojama romų bendruomenės XX a. pirmosios pusės istorija, užfiksuota romų kolektyvinėje atmintyje. Remiantis biografiniais pasakojimais, straipsnyje nagrinėjamas romų gyvenimo būdas prieškariniu, kvestionuojamas stereotipinis romų kaip bekilmų klajoklių vaizdinys. Analizuojant karo meto atsiminimus, aptariamas nacių vykdytas romų genocidas, jo etapai, romų pasirinktos išsigelbėjimo strategijos.

Aušra Simoniukštytė, Vilniaus universitetas, Kultūrinių bendrijų studijų centras, Universiteto 7, LT-01122 Vilnius; Vytauto Didžiojo universitetas, Socialinės antropologijos centras, Donelaičio 2, LT-44244 Kaunas; Vilniaus kolegija, Teisės ir sociologijos katedra, Naugarduko 5, LT-01141 Vilnius, el. paštas: sima2@takas.lt

Pagal 2001 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenis šalyje gyvena 2571 romų tautybės žmogus. Tačiau, kaip rodo kitų šalių patirtis, retai kada pavyks ta užregistruoti visus krašte gyvenančius romus, tad šie duomenys nėra visai patikimi¹.

Autorės lauko tyrimų duomenimis, Lietuvoje gyvenantys romai priklauso trimis skirtingoms romų grupėms, vadinamosioms *nácijoms*. Istorinė ir pati gausiausia Lietuvos romų etninė grupė save vadina *litóvska* (*litovicka*, *litoucka*) *romá* (Lietuvos romai), jai dėl gyvenimo būdo, paprotinės teisės normų bei vartojamo dialekto panašumo taip pat priskirtini Vilniaus krašto romai, save vadinantys *pólska romá* (Lenkijos romais); pasienio su Latvija srityse gyvena *lotfítka romá*

¹ Žr. Eglės Kučinskaitės 2005 m. studiją "Lithuanian Roma and Statistics" (Kučinskaitė 2005).

(Latvijos romai) ir *kotliárai*². *Litóvska romá* ir *lotfítka romá* yra katalikai, o po karo iš Moldavijos atvykę *kotliárai* – stačiatikiai (Simoniukštytė 2003a: 333).

Romai nuo pat jų pasirodymo Europoje žadino didelį smalsumą juos stebintiems pašaliečiams. Tai liudija gausūs XV a. romų aprašai, išlikę miestų savivaldybių metraščiuose bei kituose dokumentuose. Mokslinis susidomėjimas kilo vėliau, XVIII a. antrojoje pusėje, pastebėjus romų ir indų kalbų panašumą, o ypač XIX a. pradžioje, susiformavus lyginamosios kalbotyros mokslui (Fraser 2001: 190–195). Romantizmas paskatino XIX a. pradėti užrašinėti romų folklorą, papročius. Tokiu būdu XVIII–XIX a. sandūroje pagal tuo metu besiformuojančią naująją tautos sampratą romai buvo „atrasti“ kaip etninę savastį turinti tauta.

Romų studijos Lietuvoje prasidėjo XIX a. pradžioje. Tuo metu Vilniuje pasirodė pirmieji du romams skirti veikalai – tai Ignoto Danilavičiaus studija *Apie čigonus* (Daniłowicz 1824) ir Teodoro Narbuto *Istorinė čigonų liaudies apybraiža* (Narbutt 1830). 1889 ir 1890 m. Mečislovas Davainis–Silvestraitis paskelbė dvi nedideles publikacijas apie Lietuvos romus specializuotame tarptautiniame leidinyje *Journal of the Gypsy Lore Society* (Sauka, Būgienė 2002: 204–209). Deja, vėliau nebuvo išleista jokių tyrinėjimų iki pat 1936 m. Antano Salio ir Izidoriaus Kisino knygos *Čigonai*, kurioje glaustai apžvelgiama Lietuvos ir visos Europos romų istorija, kultūra, kalbos ypatumai (Salys, Kisinis 1936).

Be keleto straipsnių tarpukario bei sovietmečio populiariojoje spaudoje, prie romų tematikos mokslinio nagrinėjimo buvo sugrįžta tik po 1990 m. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete 1991 ir 1997 m. buvo apginti du romų tematikai skirti diplominiai darbai: Nomedos Šiaučiulytės „Lietuvos čigonai“ ir Kristinos Bradaitytės „Trys Vilniuje ir Kaune gyvenančios čigonų grupės: istorinė atmintis, paprotinė teisė, keliavimas“. Šio darbo autorė yra paskelbusi kelis straipsnius (Bradaitytė 1998a; Bradaitytė 1998b). Abejuose minėtuose diplominiuose darbuose, be kitų šaltinių, remiamasi ir stebėjimo bei interviu medžiais surinkta etnografinė medžiaga.

1998 ir 2001 m. Lietuvos romologinė literatūra buvo papildyta dviem straipsnių rinkiniais: tai *Čigonai Lietuvoje ir Europoje* bei *Lietuvos čigonai: tarp praeities ir dabarties*. Rinkiniuose publikuojami įvairios tematikos straipsniai. Pažymėtini du istoriniai darbai – Redos Griškaitės straipsnis *Žvilgsnis į seniausiąją Lietuvos*

² Nėra visai aišku dėl pasienyje su Kaliningrado sritimi gyvenančių ar gyvenusių romų, kurie save vadina *fliūki*. Per interviu romų paklausus, kas yra *fliūki*, dažniausiai atsakoma, kad tai „Vokietijos čigonai“, tačiau painiojamas, ar tai – *fanilija* (klanas, giminė), ar *nácija* (romų etninė grupė, turinti ryškų etninį tapatumą). Gali būti, kad *fliūki* buvo romų etninė grupė, gyvenusi dab. Kaliningrado srities teritorijoje ir beveik visiškai sunaikinta Antrojo pasaulinio karo metu, tačiau, trūkstant istorinių tyrinėjimų, tai yra tik spėjimas.

čigonų istoriją, apžvelgiantis romų istoriją Lietuvoje daugiausia remiantis Igno- to Danilavičiaus ir Teodoro Narbuto studijomis (Griškaitė 1998), bei romų ge- nocidą Lietuvoje nagrinėjantis Vytauto Toleikio straipsnis *Lietuvos čigonai Ant- rojo pasaulinio karo metais* (Toleikis 2001).

Po 1998 m. pasirodo vis daugiau įvairių sričių mokslininkų publikacijų romų tematika, tad galima sakyti, kad romų studijos pamažu praranda turėtą akademinį marginalumą. Kaip pavyzdį būtų galima paminėti Vidos Beresnevi- čiūtės ir Ingos Nausėdienės studiją apie etninių mažumų reprezentavimą lietu- viškuose dienraščiuose (Beresnevičiūtė, Nausėdienė 1999), taip pat Artūro Te- reškino atliktą romų įvaizdžio Lietuvos žiniasklaidoje analizę (Tereškinas 2002), Vyliaus Leonavičiaus straipsnį apie romų mažumos galimybes dalyvauti vi- suomenės viešajame diskurse (Leonavičius 2002), Atviros visuomenės instituto ir jo ekspertės Eglės Kučinskaitės parengtą stojimo į ES stebėsenos programos 2002 m. ataskaitą apie mažumų apsaugą Lietuvoje, kurioje kritiškai įvertinta romų integracijos į Lietuvos visuomenę 2000–2004 m. programa, nurodomos aktualiausios romų mažumos problemos (Atviros visuomenės institutas 2002). Daug dėmesio romų socialinės padėties aptarimui savo darbuose skiria Socia- linių tyrimų instituto mokslininkai (Lazutka ir kt. 2004), ypač Tadas Leončikas ir Natalija Kasatkina (Kasatkina, Leončikas 2003; Leončikas 2005).

Džiugu, kad 2002 m. paskelbtas pluoštas autentiškos Lietuvos romų tauto- sakos (Žilienė 2002), 2003 m. pasirodė pirmoji Lietuvoje romų kalbos abėcėlė, kurios viena iš autorių, Teofilė Bagdonavičienė, pati yra romų kilmės (Bagdo- navičienė, Prosniakova 2003).

Pastaraisiais dešimtmečiais vis daugiau romų studijų pasirodo ne tik Lie- tuvoje, bet ir visoje Europoje bei Amerikoje, romais vis labiau domimasi, nors dar 1970 m. garsi britų antropologė Judith Okely buvo viena iš pirmųjų tyrinė- tojų, atlikusių ilgalaikį etnografinį lauko tyrimą tarp romų (Okely 1983: 24–27). Pradedant aštuntuoju, o ypač vėlesniais dešimtmečiais romų istorinių, sociolo- ginių, antropologinių, etnologinių, lingvistinių, muzikologinių ir kt. studijų pa- sirodo vis daugiau. Tai lėmė keletas priežasčių. Vienos jų – politinės, kaip antai 1979 m. romų kaip atskiros etninės grupės pripažinimas Jungtinėse Tautose, tarptautinių romų organizacijų atsiradimas, didėjantis romų diskriminavimo įsisąmoninimas, romų problemų kėlimas tarptautinio lygio organizacijose, to- kiose kaip Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencija, UNESCO, UNICEFF, Europos Taryba ir kt. Be to, atsirado romų kilmės intelektualų, kurie gali tiesiogiai, be tarpininkų neromų pateikti romų požiūrį, atstovauti jų inte- resams. Augantis akademinis domėjimasis romais bei jų istorija susijęs ir su platesniais visuomeniniais procesais bei pačia socialinių humanitarinių mokslų

raida. Romai buvo viena iš tų akademinio dėmesio užribyje atsidūrusių žmonių grupių, tokių kaip Amerikos juodaodžiai, moterys, įvairūs visuomenės marginalai, kuriomis, stiprėjant demokratinėms visuomenės nuostatoms, ypač po garsių XX a. septintojo – aštuntojo dešimtmečio visuomeninių sąjudžių, imama vis labiau domėtis. Domėtis romų padėtimi Vidurio ir Rytų Europoje taip pat paskatino komunistinio režimo, anksčiau visaip varžiusio nepriklausomus etninių mažumų bei etninių santykių tyrimus, žlugimas.

Apie XX a. aštuntąjį dešimtmetį tam tikri pokyčiai įvyko ir istorijos moksle. Tuo laiku išpopuliarėja istorijos kaip socialinio mokslo samprata bei vadinamoji „kasdienybės istorija“, kuri, kitaip nei ilgą laiką istorijoje dominavusi istoristinė istoriografijos mokykla, domisi ne valdovų ar politikų veikla, o pirmiausia vadinamųjų mažų, eilinių žmonių kasdieniu gyvenimu, jų troškimais, savijauta, mentalitetu bei gyvenamo laiko ir visuomenės suvokimu.

„Įsileidus“ į istoriją „mažąjį žmogų“ ir įvairias socialines bei etnines grupes ir taip iš esmės istorijai tapus daugiakultūrine ir dėl kasdienybės istorijos ne makro, o mikroistorija, pakito ir istorinių šaltinių samprata. Šalia tradicinių istorinių šaltinių kaip nepaprastai svarbi ir jiems lygiavertė buvo pripažinta ir žodinė istorija. Rašytiniai šaltiniai kasdienybės istorikų buvo kritikuoti kaip dažnai nepakankami ar nepatikimi, neužtikrinantys „mažojo žmogaus“ perspektyvos (Norkus 1999: 304–309).

Neatsitiktinai ir Vytautas Toleikis savo straipsnyje, skirtame Lietuvos romų likimo per Antrąjį pasaulinį karą analizei, kuriame daugiausia remiasi romų tautybės karo liudininkų atsiminimais, pripažįsta, kad įprasti istoriniai šaltiniai šios temos nagrinėjimui nėra pakankami. Tą patį, matyt, patvirtintų kiekvienas tyrinėtojas, ėmęsis romų tematikos.

Tuoju po Antrojo pasaulinio karo viena iš žodinės istorijos kryptių – vadinamąja gyvenimo istorija arba biografiniais pasakojimais – susidomėjo sociokultūriniai antropologai ir etnologai. Tad galima sakyti, kad žodinė istorija, naudojama kaip informacijos šaltinis bei tyrimo metodas, suartino istorijos, antropologijos ir etnologijos mokslus.

Šio straipsnio tikslai apimtų tiek istorijos, tiek antropologijos mokslų domėjimosi sritis. Pirmiausia rūpėjo apžvelgti lietuvių bei gausesnes nelietuvių autorių pateikiamas Lietuvos romų istorijos interpretacijas ir perteikti jas kaip daugiau mažiau vientisą istorinį pasakojimą, leidžiantį bent fragmentiškai išivaizduoti romų padėtį Lietuvoje įvairiais istoriniais laikotarpiais³. Geriausiai ištyrinėtas, ypač lenkų mokslininkų, yra laikotarpis iki 1795 m., todėl jam ir

³ Šiek tiek trumpesnė Lietuvos romų istorijos apžvalga anglų k. yra paskelbta „Aidų“ leidyklos parengtoje studijoje *The Peoples of the Grand Duchy of Lithuania* (Simoniukštytė 2002: 90–100).

skiriama daugiausia dėmesio. XIX–XX a. romų istorijai Lietuvoje nuodugniau apibūdinti trūksta išsamesnės istorinės informacijos, kadangi šio laikotarpio tyrinėjimai yra itin negausūs.

Antroje straipsnio dalyje analizuojami autorės 1999–2004 m. surinkti romų biografiniai pasakojimai ir siekiama apčiuopti romų bendruomenės istoriją iš pačių romų perspektyvos, išsiaiškinti patiems romams svarbiausius XX a. istorijos įvykius, įsirežusius į jų kolektyvinę atmintį. Šioje straipsnio dalyje analizuojama, kaip romai interpretuoja savo gyvenimą XX a. pirmosios pusės Lietuvoje, kokie šio laikotarpio įvykiai yra išsaugoti romų kolektyvinėje atmintyje, kaip šie įvykiai vertinami ir kodėl. Dauguma informantų buvo senyvo amžiaus, mažai ar visai neraštingi žmonės, todėl jų pasakojimas konstruojamas beveik nepaisant oficialiųjų naratyvų bei istorinių įvykių interpretacijų – tuo šie pasakojimai, mano manymu, yra itin įdomūs. Žodinę istoriją⁴ nagrinėjantys autoriai pastebėjo, kad kolektyvinėje tam tikros socialinės grupės atmintyje išlieka tik tie įvykiai, kuriuose išvelgiama arba kuriems suteikiama prasmė pagal toje grupėje funkcionuojančią reikšmių ir vertybių sistemą (Fentress, Wickham 1992: 88; Hastrup 1992: 7–10). Tad kas ir kaip atsimenama, kas pabrėžiama, o kas nutylima biografiniuose pasakojimuose, visi pasikartojimai ir chronologiniai netolygumai yra tiek pat moksliniu požiūriu vertingi analizės duomenys kaip ir faktinė medžiaga, kaupiama siekiant atkurti praeitį, „tokią, kokia ji buvo“ pozityvistine prasme. Biografiniuose pasakojimuose praeitis kiekvieną kartą iš naujo sukonstruojama, atmintis apskritai yra kultūros sąlygota ir formuojama, todėl visada glaudžiai susijusi su gelminiais toje kultūroje generuojamais tapatumo modeliais.

1. Lietuvos romų istorijos apžvalga

Šiuo metu mokslininkai neabejoja, kad romai yra kilę iš Indijos. Tačiau ne visuomet taip buvo. Jau pirmosios romų vilkstinės, pasirodžiusios Europos keliuose ir miestuose, audrino vaizduotę ir skatino spėlioti apie jų kilmę. Buvo manoma, kad romai yra kilę iš totorių, apie 1400 m. atskilusių nuo Timūro ordų, arba iš tokių ne mažiau egzotiškų tautų kaip saracėnai, hunai, avarai, maurai, nubiečiai (Salys, Kisinas 1936: 4; Fraser 2001: 71, 75, 109, 123). Taip pat jie buvo kildinami iš Vokietijos žydų, senovės egiptiečių, net iš legendinės Atlantidos gyventojų (Sanarov 1971: 60), laikomi Kaino ir Khamo sūnaus Kušo palikuonimis (Mirga 1985: 65). XVIII a. istorikas Adomas Naruševičius (Adam

⁴ 1990 m. Oksfordo anglų k. žodynas žodinę istoriją apibrėžia taip: „audiofiksavimo būdu užrašyta istorinė informacija, gauta remiantis asmeninėmis pašnekovo žiniomis; šių žinių panaudojimas ar interpretacija kaip akademinė disciplina“. Cit. iš: Thompson 2000: XI.

Naruszewicz), remdamasis klaidinga žodžio „jotvingiai“ etimologija, teigė, kad romai yra kilę iš jotvingių („Ja – Cygan“, iš čia – Jacygan, Jacyg, Jaćwing) (Salys, Kisinas 1936: 4).

Šioms skirtingoms romų kilmės versijoms yra būdingas vienas bruožas – įsivaizduoti romus kaip egzotiškus, nieko bendra su europiečiais neturinčius ateivius. Įsivaizduojama kilmė leido paaiškinti romams priskiriamas paslaptin-gas galias išburti ateitį ar užkerėti. Todėl ir dabartiniai romų kultūros tyrinė-tojai, kaip kad britų antropologė Judith Okely, ragina, diskutuojant apie romų kilmę, nepamiršti, kad romai jau seniai tapo tikrais senbuviais europiečiais, daugiau nei pusę tūkstančio metų gyvenančiais kartu su visomis kitomis Eu-ropos tautybėmis ir turinčiais su jomis bendrą istoriją (Okely 1996: 51; Okely 1983: 28–37).

Patys romai iki pat pastarojo meto savo kilmės nežinojo. Tik didėjant romų lyderių skaičiui bei augant romų sąmoningumui, tarp jų ėmė plisti žinios apie romų kilmę iš Indijos. Šias žinias skleisti skatino ir Indijos vyriausybė, kuri romus pripažino esant indiškąja diaspora Europoje. Indijos vyriausybė iš dalies finansavo Pirmąjį pasaulio romų kongresą, įvykusį Londone 1971 m., tarpinin-kavo ir daug prisidėjo, kad 1979 m. romai būtų Jungtinių Tautų pripažinti kaip atskira etninė pasaulio bendruomenės grupė. 1978 m. Ženevoje vykusį Antrąjį pasaulio romų kongresą tuometinės Indijos ministrės pirmininkės Indiros Gandhi vardu pasveikino Indijos ambasadoriai ir įteikė simbolinę dovaną – pake-lius su Indijos druska ir žeme bei paskelbė kaip siektiną tikslą „visų Indijos piliečių pasaulyje susivienijimą“. Šiame kongrese romų atstovai iš 26 valstybių pripažino Indiją savo istorine tėvyne, pavadino ją *amaro baro them*, „mūsų di-džiaja žeme“ (Vaitiekienė, Vaitiekus 1998: 12–13; Fonseca 1996: 109). Nuo to laiko romų indiškosios kilmės idėja ėmė sparčiai plisti tarp romų visoje Euro-poje. Apie romus rašiusi autorė Isabel Fonseca savo knygoje *Burly me Standing: The Gypsies and their Journey* aprašo sarius dėvinčias romų mergaites Šutkoje, romų gyvenvietėje Makedonijos sostinėje Skopjėje (Fonseca 1996: 111). Sariais jos ėmė vilkėti po indiškų filmų festivalio ir po to, kai vietinis romų aktyvistas ėmė skleisti tarp Šutkos gyventojų žinias apie indiškąją visų romų kilmę. Kai kuriuose Lietuvos romų namuose taip pat galima pamatyti gražiai įrėmintų ir ant sienos pakabintų indų filmų herojų nuotraukų, kurios šeiminiškams tarsi primena senąją protėvynę.

Manoma, kad pirmieji romai į LDK žemes arba bent jų dalį – dabartinės Lietuvos ir Baltarusijos teritorijas – atvyko iš Lenkijos. Tai liudytų šiose srityse bei centrinėje Lenkijoje gyvenančių romų dialektų panašumas⁵. Be to, tokiai

⁵ Žr., pvz., Matras 2002: 10, 218–225; Ventcel 1964: 10; Demeter 1989: 154; Demeter, Besso-nov, Kutenkov 2000: 82.

romų migracijai buvo palankios ir istorinės aplinkybės: 1386 m. LDK didžiajam kunigaikščiui Jogailai vedus Lenkijos karalienę Jadvygą ir tapus Lenkijos karaliumi, abi valstybės buvo susietos unijiniais ryšiais. Jogailos ir Jadvygos vedybomis buvo pradėta viena galingiausių Europoje Jogailaičių dinastija, kurios atstovai ne tik valdė Lietuvą ir Lenkiją, bet ir buvo renkami Vengrijos bei Bohemijos (Čekijos) karaliais. Spėjama, kad valdovų dinastiniai ryšiai buvo vienas iš veiksnių, paskatinusių romų migraciją iš Vengrijos per dabartinės Slovakijos ir Čekijos teritorijas į Lenkiją (Kaminski 1980: 126–127). Romų migracijos keliu į Lenkiją iliustracija galėtų būti Thomo Bolgaro, arba Tomášo Polgáro (Tomasz Polgar), žygiai, kuriuos pirmasis aprašė XIX a. istorikas Tadas Čackis (Czacki 1845: 299). 1496 m. Vengrijos karalius Ulaszlo II (tai – vengriškas Vladislovo Jogailaičio, Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Kazimiero sūnaus vardas) išdavė „faraono tautos vaivadais“ (*vayvodam Pharaonum*) Bolgarui ir jo čigonų kalvių grupei, tuo metu tarnavusiai Pečo vyskupui, neliečiamybės garantiją ir leido jiems laisvai keliauti po šalį. 1501 m. panašus apsaugos raštas, šį kartą pasirašytas Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro, išduodamas čigonų vaivadais Polgarui Lenkijoje – tyrinėtojai neabejoja, kad tai tas pats Thomas Bolgaras, prieš penkerius metus Aleksandro brolio Vladislovo apdovanotas garantiniu raštu Vengrijoje (Fraser 2001: 111; Kaminski 1980: 121–122).

Spėjama, kad pirmosios romų grupės į Lenkiją atvyko dar Jogailos valdymo metais. Tai netiesiogiai liudytų nuo pat XV a. pradžios Lenkijoje fiksuojami asmenvardžiai *Cygan*, *Czigan* ar vietovardžiai, tokie kaip *Ciganowo* (Mróz 2001: 19–36, 279; Ficowski 1989: 11).

Kada romai pasirodė Lietuvoje, nėra tiksliai žinoma. Tarpukariu romų kalba besidomėjusio kalbininko Antano Salio nuomone, tai galėjo įvykti apie XV a. vidurį. Tiek į šiuolaikinės Lietuvos, tiek į Baltarusijos teritorijas, anot Salio, romai atkeliavo iš Lenkijos, o ypač jų imigraciją paskatino 1557 m. Lenkijoje priimti romų laisves varžantys potvarkiai (Salys, Kisinas 1936: 8).

Darbuose, apžvelgiančiuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės romų istoriją, pirmu tiesioginiu romų buvimo LDK liudijimu yra laikoma garsioji Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1501 m. gegužės 25 d. Vilniuje pasirašyta privilegija, įstatymiškai apibrėžianti romų padėtį Lietuvos valstybėje. Privilegijos tekstą pirmasis savo studijoje paskelbė Teodoras Narbutas (Narbutt 1830: 170–172). Ja „pagal šventos atminties Lietuvos didžiųjų kunigaikščių paprotį“ čigonams suteikiama teisė laisvai klajoti Kunigaikštystės žemėse bei patvirtinama jų savivalda su išsirinktuju vyresniuoju, vadinamu vaivada. Tokiu vaivada privilegija skiria čigonų „išrinktąjį“ Vasylių.

Šios privilegijos tikrumu ilgai niekas neabejojo. Tik 2001 m. lenkų romonologas Lechas Mrózas savo veikale *Dzieje Cyganów – Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII w.* atkreipė dėmesį, kad 1501 m. gegužės 25-ąją, t. y. privilegijos pasirašymo dieną, Aleksandras dar nebuvo Lenkijos karaliumi, tuo metu valdė jo vyresnysis brolis ir pirmtakas Lenkijos soste Jonas Albrechtas. Tad vargu ar Aleksandras, esant gyvam karaliui, būtų galėjęs jo vardu suteikinti privilegijas ir skelbti kaip „mes, Aleksandras, Dievo malone Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis“. Jonas Albrechtas mirė Torūnėje 1501 m. birželio 17 d., tačiau ir po jo mirties dar anaip tol nebuvo aišku, ar Aleksandras bus išrinktas Lenkijos karaliumi. Jis buvo karūnuotas tik praėjus septyniems mėnesiams po privilegijoje Vasyliui nurodytos datos, 1501 m. gruodžio 12 d. (Mróz 2001: 48–49).

Privilegiją, ko gero, suklastojo kokia nors romų grupė, galbūt net pats Vasylius. Užsakymo gamintojas galėjo ir nežinoti, kada mirė Jonas Albrechtas ir kada Aleksandras tapo karaliumi, ypač jeigu užsakymas buvo atliktas po Aleksandro mirties 1506 m. (Mróz 2001: 49).

Apsirūpinti neliečiamybės garantijomis ar net suklastoti valdovų apsaugos raštus buvo viena iš romų Vakarų ir Centrinėje Europoje taikytų rafinuotų strategijų (žr. Fraser 2001: 67–88). Tad nieko nuostabaus, kad ir Lietuvoje romai ėmėsi tos pačios, anksčiau pasiteisinusios praktikos. Tačiau, net ir pripažįstant, kad Aleksandro privilegija buvo klastotė, tai nepaneigia tikimybės, jog XVI a. pradžioje romai jau gyveno LDK.

Daugelis tyrinėtojų pažymi, jog romai, atvykę į LDK, čia surado sau ypač palankią terpę. Tyrinėtojų teigimu, LDK vykdoma politika romų atžvilgiu smarkiai skyrėsi nuo tuometinės Europos, rengiančios nesibaigiančius pogromus prieš romus, politikos ir buvo netgi nuosaikesnė už palyginti švelnią Lenkijos įstatymų leidybą (Griškaitė 1998: 52–55; Crowe 1996: 152; Ficowski 1989: 13–14). Lietuvoje išleisti teisės aktai numatė bausmes tik prasikaltusiems romams, vien priklausymas romų tautybei nebuvo traktuojamas kaip nusikaltimas (Griškaitė 1998: 53; Ficowski 1989: 14).

LDK įstatymų leidybos ir visuomenės tolerantiškumą romų atžvilgiu nulėmė keletas priežasčių. Viena iš jų buvo pats daugiaetninės, daugiakultūrinės ir daugiakonfesinės LDK valstybės pobūdis. Dar viena etninė grupė, įsiliejusi į šį margumyną, negalėjo būti tokia pastebima ar tapti tokia išskirtine, kaip tai atsitiko kitose, kultūriniu požiūriu vienalytiškesnėse šalyse. Be to, santykius su romais lėmė politinė tolerantiškumo tradicija, nuo seno egzistavusi Lietuvoje. Ši tradicija buvo gerai žinoma jei ne patiems romams, tai bent jų pagalbininkams, nes į ją apeliuojama ir minėtoje Aleksandro privilegijoje. Privilegijos tekste šią tradiciją valdovui primena būtent Vasylius ir čigonai: „Lenkėsi mums Vasylius, vyresnysis vaivada, ir jo čigonai ir prašė Mūsų Didenybę, kad jų

prašymą ir meldimą patenkintume, jiems pagal mūsų protėvių, šventos atminties Lietuvos didžiųjų kunigaikščių paprotį judėjimo laisvę dovanoti ir duoti teiktu-mėmės, ir tą vaivadą Vasylių, jų išrinktą, patvirtintume...” (Narbutt 1830: 171).

Nemažą įtaką romų padėčiai LDK darė ir Lenkijos-Lietuvos valstybės po-litinė santvarka. Pradedant XVI a., vis didesnę reikšmę šalies valdyje turėjo didikai ir bajorija. Karalius buvo Lenkijos-Lietuvos bajorų renkamas ir jiems atsakingas. Tik bajorai buvo laikomi piliečiais ir turėjo visas jų budriai saugo-mas teises. Ilgainiui bajorija ėmė jaustis tikraja ir niekieno nevaržoma valstybės šeimininke. Tai nulėmė tam tikrą centrinės valdžios bejėgiškumą, kuris faktiš-kai romams buvo daugiau naudingas nei kenksmingas.

Formaliai visi bajorai buvo lygūs, kad ir kokius titulus turėjo ar turtus valdė. Ši „bajorų demokratija“, bent jau XVI a. pradžioje, privilegijomis apsirū-pinusiems romų lyderiams laidavo galimybę įgyti statusą, daugmaž lygiavertį žemės neturintiems bajorams (Kaminski 1980: 127).

Situacija pradėjo keistis po 1557 m., priėmus pirmąją Lenkijoje romų bani-cijos (paskelbimo už įstatymo ribų, trėmimo) įsakymą, pakartotą 1565 m. ir 1578 m., bei į LDK ėmus plūsti vis daugiau romų tiek iš Lenkijos, tiek galbūt iš kitų Europos šalių, kuriose XV–XVII a. romus pradėta žiauriai persekioti⁶.

Antrasis Lietuvos Statutas (1566 m.) aiškiai diferencijavo sėsliai gyvenan-čius ir klajoklius romus. Pastarieji ultimatyviai raginami liautis klajoti ir apsi-gyventi „gerųjų ponų“ žemėse, priešingu atveju jie rizikuoja būti išvyti iš šalies (Mróz 2001: 127–128). Trečiasis Lietuvos Statutas (1588 m.) šiuo atžvilgiu buvo dar griežtesnis (Griškaitė 1998: 53; Ficowski 1989: 14)⁷. Romų reikalams yra skirtas 14 skyriaus 35 straipsnis, pavadintas „Apie čigonus“. Čia čigonai kalti-nami dykinėjimu, apgavystėmis, vagystėmis ir net šnipinėjimu priešiškų vals-tybių naudai (Mróz 2001: 128–129). Ta dingstimi nutariama, „kad būtinai nuo šiol mūsų Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės valstybėje ir žemėse, kurios jai priklauso, jų niekur daugiau nebūtų slepiama“, o iš pasienio seniūnų ir kitų valdytojų reikalaujama „griežtai prižiūrėti, kad į mūsų žemes [čigonai] neįeity“ (cit. iš: Mróz 2001: 129). Toliau įstatymas numato už ištremtų iš šalies čigonų

⁶ J. Ficowskis mano, kad šie persekiojimai paskatino romus migruoti į Karūnos žemes, mat čia dėl centrinės administracijos silpnumo banicijos įstatymai niekada nebuvo iki galo įgyvendini-nami (Ficowski 1989: 13). Kadangi Lietuvoje įstatymai romams buvo dar palankesni, dalis šios imigracijos veikiausiai palietė ir LDK (Salys, Kisinas 1936: 8).

⁷ Beje, įdomu, kad III Statute nėra pakartotas II LDK Statuto 1564 m. redakcijos draudimas čigonams tarnauti kariuomenėje (Mróz 2001: 127, 128). Gardino 1566–1567 m. seimo 7 str. nutarta imti į kariuomenę karui tinkamus čigonus, o pasižymėjusius tarnyboje valdovo vardu apdova-noti „malone ir dovana“ (Salys, Kisinas 1936: 8). L. Mrózo teigimu, šis nutarimas buvo įtrauktas į II Lietuvos Statuto 1566 m. redakcijos vėlesnį nuorašą (Mróz 2001: 128). Tad galima teigti, kad formaliai teisę į karinę tarnybą romai turėjo iki pat III Statuto galiojimo pabaigos 1840 m.

slėpimą piniginę 12 kapų skatikų baudą (Mróz 2001: 129). Tačiau, kaip pažymi tyrinėtojai, nepalankūs romams nutarimai, reiškę veikiau pageidavimą negu veiklos programą, niekuomet nebuvo realiai įgyvendinti (Ficowski 1989: 15). Tai liudija jau praėjus metams po III Statuto paskelbimo ir dar po metų, t. y. 1589 m. ir 1590 m., išleisti nutarimai dėl mokesčių, kuriuose numatyta, kad kiekvienas LDK čigonas turi mokėti po 15 skatikų (Mróz 2001: 129; Salys, Kisinis 1936: 8). Toks įstatymų prieštaravimas paaiškinamas galbūt tik tuo, jog III Statuto nuostata išvartyti čigonus iš šalies buvo nukreipta tik prieš klajojančius ir iš svetur atvykstančius naujus romus. Sėsliai gyvenantys ir amatininkys-te ar kitu darbu besiverčiantys, taip pat turintys lydimąjį raštą arba vadinamąjį pasą keliaujantys romai įstatymų buvo traktuojami kaip kitos kategorijos, „savi“ žmonės. Būtent iš jų ir reikalaujama mokėti mokesčių (Mróz 2001: 129).

I. M. Kaminski mano, kad tokia dichotomiška valdžios politika, diferencijuojanti sėsliai gyvenančius ir klajojančius romus, kai seniau atvykę ir vietinei valdžiai žinomi romai buvo laikomi „amatininkais“, o atvykę nauji klajokliai – „niekuo neužsiimančiais“ ir dėl to baustiniais „nusikaltėliais“, galėjo paskatinti tuo laiku beprasidedančią vidinę romų stratifikaciją (Kaminski 1980: 132–133).

XVII–XVIII a. dokumentai liudija LDK buvus gana gausią romų bendruomenę (žr. Mróz 2001: 142–187). Daugelis romų tuo laiku jau nebeklajojo, vertėsi amatais, žemdirbyste bei sėsliai gyveno miesteliuose, kaimuose ir dvaruose⁸. Tačiau tai nebuvo vien tik represinės valdžios politikos rezultatas, ko gero, atvirkščiai: tokiu mastu nepersekiojami dėl etninių bei rasinių priežasčių, kaip kitose šalyse, romai galėjo gana greitai perprasti sėslos gyvenimo magnatų žemėse ar priklausymo miestiečių luomui naudą ir patys pasirinkti sėslių gyvenimo būdą.

Naujai atvykstantys, ypač meistryste garsėjantys Valakijos romai, taip pat netrukus gaudavo panašias teises, kaip ir vietiniais pripažįstami čigonai. Matyt, dėl atsiradusios konkurencijos tarp jų bei senbuvių romų, XVII a. dokumentuose įvardijamų kaip „vengrų, lenkų bei lietuvių čigonai“⁹, kildavo dažni konfliktai – juk ateiviai įsikurdavo teritorijose, kuriose prekyba ir amatais iki tol užsiėmė vien vietiniai romai (Mróz 2001: 150–151).

⁸ Anot Lecho Mrózo, sėslių romų gyvenimo būdą liudija XVI–XVII a. dokumentai iš Karaliaučiaus archyvo (šiandien – Berlyne) ir daug kitų šaltinių, susijusių dažniausiai su rytinėmis Abiejų tautų respublikos valdomis (Mróz 2001: 136). Jis taip pat, remdamasis, be kitų, Vilniaus ir senuoju Karaliaučiaus archyvais, pabrėžia, kad yra labai daug liudijimų ir pavyzdžių, įrodančių gerus romų ir neromų santykius (Mróz 2001: 136).

⁹ L. Mrózas dėl šių įrašų daro išvadą apie etninę diferenciaciją, sąlygotą ilgalaikio gyvenimo skirtingose Europos valstybėse, bei naujos etninės savimonės susiformavimą įvairiose XVII a. romų grupėse (Mróz 2001: 150).

XVII a., siekiant pagerinti mokesčių iš romų surinkimą ir bent minimaliai kontroliuoti romų bendruomenes Lenkijos-Lietuvos valstybėje, buvo įsteigta vadinamoji „čigonų karaliaus“ institucija. Pirmieji du „karaliai“, kuriuos skyrė karališkoji kanceliarija 1624–1652 m., veikiausiai buvo romai, tačiau vėliau šias pareigas eidavo tik Lenkijos ar Lietuvos bajorai (Crowe 1996: 152–153).

1668 m. romų „monarchu“ tiek Karalystėje, tiek Kunigaikštystėje paskelbiamas bajoras Jonas Navrotinskis (Jan Nawrotyński). 1703 m. Lenkijos karalius Augustas II čigonų valdovu LDK ir Žemaitijoje skiria Joną Devaltovskį (Jan Dewaltowski). Po dvejų metų, 1705 m., išleidžiama nauja privilegija čigonų vyresniojo Bonaventūros Jono Vieros (Bonawentura Jan Wiera) vardu – jam suteikiama teisė skirti sau pagalbininkus mokesčiams rinkti. Abu šie „monarchai“ – Devaltovskis ir Viera – priklausė smulkiesiems bajorams, jų vardų nemini joks herbynas. Spėjama, kad XVIII a. trokštančių eiti Lietuvos „čigonų karaliaus“ pareigas būdavo ne vienas, kandidatai varžydavosi tarpusavyje – galimybė sparčiai daryti karjerą per šią instituciją turėjo atrodyti gana patraukli neturtingiesiems LDK bajorams (Kaminski 1980: 135; žr. taip pat Mróz 2001: 188–219).

Pirmasis čigonų „valdovas“, panaudojęs visiškai kitokį būdą „čigonų vyresniojo“ pareigoms perimti, buvo Jokūbas Znamerovskis (Jakub Znamierowski), kilęs iš Lydos pavieto. Mokėjęs vietinį romų kalbos dialektą, keliavęs drauge su romais, pats prekiavęs arkliais, jis pirmiausia pelnė vietinių romų pasitikėjimą ir tik tuomet siekė savo įgaliojimų pripažinimo karališkojoje kanceliarijoje. Gavęs rekomendacinį laišką iš Lydos maršalkos, jis 1780 m. buvo karaliaus Stanislovo Augusto nominuotas LDK čigonų vyresniuoju (Griškaitė 1998: 58–59; Mróz 2001: 213–216). Savo rezidenciją Znamerovskis įsteigė Eišiškių miestelyje, kur, beje, ir šiandien yra nemaža romų bendruomenė. Znamerovskis mirė tais pačiais 1795 m., kai po trečiojo padalijimo žlugo Lenkijos-Lietuvos valstybė. Tai buvo paskutinis karališkosios kanceliarijos skirtas „čigonų vyresnysis“ Lietuvoje¹⁰. Iš viso per 1647–1780 m. laikotarpį Respublikoje „valdė“ aštuoniolika „čigonų monarchų“ (Mróz 2001: 218).

Kitaip negu „čigonų karaliaus“, magnatų skiriamo „čigonų vyresniojo“ institucija buvo būdinga tik Lietuvai. LDK didikams priklausė didžiuliai dvarai, kuriems nebuvo ekonominės būtinybės specializuotis atskirose žemės ūkio šakose, kaip tai atsitiko Karūnos teritorijoje buvusiems palyginti mažesniems

¹⁰ L. Mrózas yra atsargiai suabejojęs privilegijos, skiriančios Znamerovskį LDK „čigonų vyresniuoju“, autentiškumu. Apie šią privilegiją žinome tik iš Teodoro Narbuto studijos, pats dokumentas nėra rastas. Dėl to, anot Mrózo, kyla tam tikra abejonė, ar „naudodamasis žiniomis iš Čackio ir Danilevičiaus darbų, Narbutas „nepapildė“ čigonų istorijos pats sukurdamas privilegiją Znamerovskiui“ (Mróz 2001: 215).

dvarams. Todėl magnatų žemėse nebuvo sunku rasti prieglobstį ir darbo įvairiems romų amatininkams: ginklakaliams, kalviams, arklininkams ir kitiems. Didikų paskirti ar pačių romų išrinkti šių amatininkų atstovai ilgainiui tapo ne vien vietinių, nuolat gyvenančių, bet ir laikinai dvaro žemėse apsistojusių klajoklių romų lyderiais. Manoma, kad taip susiformavo „čigonų vyresniojo“ institucija. „Čigonų vyresnieji“, kitaip nei „karaliai“, buvo romų kilmės (Kaminski 1980: 136–138).

Iš istorinių dokumentų yra žinomas kunigaikščio Povilo Karolio Sanguškos (Pawel Karol Sanguszko) 1732 m. paskirtas romų vyresnysis Bartošas Aleksandrovičius (Bartosz Aleksandrowicz). Tačiau labiausiai ši institucija išgarsėjo kunigaikščių Radvilų valdose (Kaminski 1980: 138).

Duomenų apie romus Radvilų archyvuose randama nuo XVI a. Pirmą kartą romų lyderio institucija Radvilų valdose minima 1719 m. „čigonų vyresniojo Juozapo Marcinkevičiaus“ (Iozepch Marcinkiewicz) Myro miestiečiui Samueliui Hucinui išduotame skolos raštelyje. Marcinkevičiai buvo garsi ir turtinga giminė, turėjusi savo namus, sodus, žemę. Bieka tik spėlioti, ar dokumente minimas Marcinkevičius buvo pačių romų išrinktas, ar paskirtas Karolio Stanislovo Radvilos. Gali būti, kad kunigaikštis tik patvirtino romų pripažintą lyderį (Mróz 2001: 261–263). Taip atsitiko 1778 m., Karoliui Radvilai romų vyresniuoją paskelbus dar vieną Marcinkevičių giminės atstovą Joną Marcinkevičių (Jan Marcinkiewicz), pakeitusį tais pačiais metais mirusį jo pirmtaką Stefanovičių (Stefanowicz). Nėra žinoma, kiek siekė Jono Marcinkevičiaus valdžia, galbūt ji galiojo visose Karoliui Radvilai priklausiusiose žemėse, o gal buvo pripažįstama tik Myre ir jo apylinkėse. Netrukus Jonas Marcinkevičius buvo paskirtas garsiosios Smargonų Meškų akademijos, atitekusios Radviloms 1668 m., valdytoju. Akademijoje buvo dresuojamos meškos, kurios vėliau būdavo parduodamos ir vedžiojamos, anot XVII a. jėzuitų reliacijos, visos Europos keliais (Mróz 2001: 268–270).

Jonas Marcinkevičius mirė 1790 m., savo įpėdiniu jis paliko sūnų Ignotą Marcinkevičių (Ignacy Marcinkiewicz). Tai buvo paskutinis Radvilų žemėse gyvenusių romų valdytojas (Griškaitė 1998: 58).

1791 m. gruodį buvo pasirašytas paskutinis dokumentas, vadinamasis universalas, reglamentuojantis romų padėtį Respublikoje. Universalas panaikino visus ankstesnius romų banicijos įsakus ir sukūrė įstatyminį pagrindą atsisakyti klajokliško gyvenimo būdo (Griškaitė 1998: 60–61; Ficowski 1989: 23–24). Tačiau šis dokumentas faktiškai nespėjo įsigalioti – 1795 m. Lenkijos-Lietuvos valstybė, kurios teritoriją pasidalijo Austrija, Prūsija ir Rusija, nustojo egzistuoti.

Žlugus Lenkijos-Lietuvos valstybei, visos LDK žemės, išskyrus prie Prūsijos prijungtą kairiajame Nemuno krante esančią Užnemunės sritį, atiteko Rusijai. Lietuvoje buvo įvesta Rusijos administracinė tvarka, tačiau iki 1841 m. teisėtvarkoje liko galioti dar 1588 m. priimtas Trečiasis Lietuvos Statutas, tiesa, jo veikimas buvo apribotas (Aleksandravičius, Kulakauskas 1996: 61, 204).

Jekateriną II Rusijos soste pakeitęs jos sūnus Pavlas I (valdęs 1796–1801 m.) paprastai vykdė priešingą negu motina vidaus politiką, tačiau to negalima pasakyti apie jo nuostatas dėl romų. 1799 m. jis išleido įsaką, pagal kurį LDK įsigaliojo Rusijoje jau nuo 1783 m. veikiantis Senato dekretas, Lietuvoje iki tol laisvai klajojusius romus paverčiantis Rusijos imperijos valstybiniais valstiečiais, paskiriant jiems visas šį statusą atitinkančias prievoleles. Po metų, 1800 m., išleidžiamas dar vienas Senato įsakas, numatantis privalomą imperijos romų registraciją visur, kur tik jie būtų rasti (Keppen 1861: 482).

Pavlą I Rusijos soste pakeitęs Aleksandras I toliau tęsė savo pirmtakų vykdytą politiką romų atžvilgiu. 1802 m. buvo išleistas Senato įsakas, kuriuo nurodoma klajojančius romus „kartą ir visiems laikams“ suburti į mažesnes grupes ir apgyvendinti valstybinėse žemėse esančiuose kaimuose. Kartu dvarininkams buvo uždrausta klajokliams išduoti „pasus“. 1811 m. rugsėjo 28 d. Senato įsaku dar kartą liepiama suregistruoti visus šalyje gyvenančius romus. „Čigonų priežiūra“ 1810 m. įsaku pavesta rūpintis įkurtai Policijos ministerijai (Keppen 1861: 483–484; taip pat žr. Crowe 1996: 157–158).

Tuo metu, kaip manoma, daug romų iš buvusių LDK žemių jau buvo išvykę – romų migracija į įvairias Rusijos sritis bei Turkiją prasidėjo per antrąją Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimą ir po jo kilusius neramumus (Salys, Kisinas 1936: 9). Tai iš dalies paaiškina, kodėl per 1840 m. gyventojų surašymą Lietuvoje užfiksuotas toks mažas krašte gyvenančių romų skaičius – tik 70 šeimų. Beje, dauguma jų gyveno sėsliai, tad galima spėti, kad klajoklių tiesiog nepavyko užregistruoti. Tai patvirtintų Rusijos tyrinėtojų padarytą išvadą, kad imperijos planai romų atžvilgiu ne visada buvo sėkmingai įgyvendinami (Demeter, Bessonov, Kutenkov 2000: 189).

Nepriklausomoje Lietuvos Respublikoje (1918–1940), žymiausio tarpukario romų kultūros tyrinėtojo Izidoriaus Kisino teigimu, romai buvo „visateisiai piliečiai“, turėjo lietuviškus pasus, tačiau privalėjo gyventi tuose valsčiuose, kuriuose buvo prirašyti (Salys, Kisinas 1936: 9). Nors prieš romų tradicinę gyvenimą beveik nebuvo imtasi jokių administracinių priemonių, tarpukariu ėmė ryškėti romų sėsleşimo tendencija. Sėsleşiai gyvenančių romų vaikai pradėjo lankyti pradinės mokyklas (Toleikis 2001: 17). Remiantis 1923 m. visuotiniu gyventojų surašymu, Lietuvoje buvo užfiksuoti tik 284 romų kilmės asmenys, tačiau šios statistikos patikimumu yra suabejoję I. Kisinas (Salys, Kisinas 1936:

9), taip pat ir pastaruoju laiku apie romų holokaustą rašęs Vytautas Toleikis (Toleikis 2001: 19). Spėjama, kad tarpukariu Lietuvoje gyveno apie 1500 romų (Salys, Kisinas 1936: 9).

Antrojo pasaulinio karo ir pokario įvykiai negrįžtamai pakeitė romų gyvenimą Lietuvoje. Nacių okupacijos metu romai buvo viena iš skaudžiausiai nukentėjusių Lietuvos gyventojų grupių. Romų holokaustą Lietuvoje tyrusio Vytauto Toleikio nuomone, okupacijos metu žuvo ne mažiau nei 500 romų kilmės asmenų, t. y. faktiškai kas trečias Lietuvos romas (Toleikis 2001: 20)¹¹. Šimtai romų buvo deportuoti darbams į karines gamyklas bei koncentracijos stovyklas į Vokietiją ir Prancūziją, dalis jų karo pabaigoje atsidūrė žinomiausiose masinio naikinimo stovyklose. Po karo dauguma išlikusių gyvų deportuotų romų sugrįžo į Lietuvą (Toleikis 2001: 28–29).

Pokariu Lietuvos romų gyvenimą labiausiai paveikė 1956 m. priimtas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl valkataujančių čigonų įtraukimo į darbą“, klajoklinių romų gyvenimo būdą faktiškai paskelbęs už įstatymo ribų. Šiuo įsaku visi klajokliai romai buvo prilyginti valkatoms ir veltėdžiams, t. y. už vengimą registruotis tam tikroje gyvenamojoje vietoje bei įsidarbinti grėsė teisminis persekiojimas ir tremtis iki 5 metų (*Vedomosti Verhovnogo Soveta SSSR* 1956: 547). Tuo metu daugelis romų buvo aprūpinti būstu, paprastai vieno kambario butais barakinio tipo namuose be vandentiekio ir sanitarinių įrengimų. Nors įsakas ir nutraukė didžiąją klajojimo taborais tradiciją, po 1956 m. pavienės šeimos dar gerą dešimtmetį vasaros metu išvykdavo savo vežimais trumpesnei ar ilgesnei kelionei.

2. Romų kolektyvinės atminties bruožai

Tyrimo metodika ir sunkumai

Šioje straipsnio dalyje analizuosiu romų biografinius pasakojimus, surinktus lauko tyrimų metu įvairiose Lietuvos vietovėse 1999–2004 m. laikotarpiu. Apklausiami buvo daugiausia *litóvska romá* ir Vilniaus krašte gyvenantys *pólska romá*, nors teko kalbinti taip pat ir *kotliárus* bei *fliúkus*. Šiame straipsnyje panaudoti 12 labiausiai, mano manymu, straipsnio temą atitinkančių nestruktūruotų arba pusiau struktūruotų giluminių interviu duomenys.

Istorinė šiandien apklausiamų romų atmintis nesiekia toliau, nei tarpukaris. Kadangi dokumentinių šaltinių apie tarpukario, o ypač apie karo meto

¹¹ Arūnas Bubnys nurodo kitą nacių okupacijos metais nužudytųjų romų skaičių – 100–150 žmonių, tačiau pripažįsta, kad tai – tik spėjimas, grindžiamas duomenimis, kurių „beveik neliuko“, todėl tikslus nužudytųjų čigonų skaičius nėra žinomas (Bubnys 1998: 228–229).

romų istoriją labai trūksta, romų žodinė istorija reikšmingai papildė šią spragą. Straipsnyje ir bus analizuojami romų prieškario ir karo atsiminimai. Dėl vietos stokos nebus aptarti sovietmečio prisiminimai, sudarantys atskirą ir temiškai gana skirtingą romų pasakojimų bloką.

Pradėjusi lauko tyrimus, iš pradžių neturėjau tikslo specialiai užrašyti romų gyvenimo istorijas ar biografinių pasakojimų fragmentus. Tai išėjo savaime, kai į daugumą klausimų informantai atsakydavo remdamiesi savo gyvenimo patirtimi. Susidomėjusi romų gyvenimo istorijomis ir ėmusi tikslingai jas rinkti, vadovavausi keletu bendriausių reikalavimų, keliamų gyvenimo istorijų užrašinėtojams. Paulas Thompsonas teigia, kad svarbiausia yra kuo mažiau dominuoti pokalbio metu, leisti „interviu laisvai rutuliotis“, nepertraukinėti informantų, pateikti tik patikslinančius klausimus (Thompson 2000: 227). Kadangi, pasak antropologinės etnografinio tyrimo sampratos, pagrindinis etnografijos uždavinys yra priartėti prie tų reikšmių, „kurias žmonės priskiria situacijoms“ ir kuriomis remdamiesi grindžia, interpretuoja bei nukreipia savo elgesį, stengiantis „suprasti pasaulį tokį, kokį jį mato tiriamieji“ (Luobikienė 2003: 62), tai, fiksuojant gyvenimo istoriją, tampa itin svarbu, kaip žmonės kalba apie praeitį, kas prisimenama, o kas – ne, kaip pasakojimas struktūruojamas. Kitaip sakant, metodiškai reikšmingiausias yra būtent praeities interpretavimo subjektyvumas, o ne vadinamoji „objektyvi“ informacija. Šiuo atžvilgiu net atminties klaidos ar sąmoningi nutylėjimai yra įdomūs ir informatyvūs (Tonkin 1992: 114). Kai pokalbiui nevadovaujama, informantas gali atskleisti labiausiai rūpimus arba jam (jai) svarbiausius praeities įvykius. Tokiu būdu gaunama informanto perspektyva, savaip vertinanti ir struktūruojanti „didžiosios istorijos“ įvykius kaip asmeninės istorijos kontekstą, istorijos versija informanto akimis.

Iš interviu paaiškėjo keletas aktualiausių patiems romams temų, apie kurias pirmiausia ir noriai kalbama – tai visų pirma dabarties problemos ir nuoskaudos. Beveik kiekvienas pokalbis prasidėdavo skundais kartais sunkiai bepakeliamu gyvenimu, nedarbu, neturėjimu pragyvenimo šaltinių, skriaudomis, patiriamomis iš valdininkų ir kitų *gadžė* ir pan. Kartais, man lankantis interviuojamųjų namuose, juose nebūdavo jokio maisto. Matant skurdžias daugelio interviu davėjų ir jų šeimų gyvenimo sąlygas, nenuostabu, kad pokalbis prasidėdavo jiems aktualių dabarties problemų aptarimu.

Pakreipti pokalbį labiau apie praeitį pavykdavo paklausus, kada gyventi būdavo lengviau. Tuomet informantai prisimindavo sovietmetį. Sovietmetis, be retų išimčių, labai idealizuojamas. Minėtasis 1956 m. įsakas, prievarta nutraukęs tradicinį romų gyvenimo būdą, bei šio įsako įgyvendinimas prisimenamas tik specialiai apie jį pasiteiravus. Tarpukaris vertinamas nuosaikiau, bet labiau teigiamai nei neigiamai, tik vienas informantas jį apibūdino kaip „čigo-

nams geriausią laiką“ (Antanas, g. 1929 m.). Beveik neišvengiamai, pasisukus kalbai apie gyvenimą tarpukariu, informantai netrukus peršokdavo prie skaudžių karo prisiminimų. Per visą lauko tyrimų laikotarpį man retai kada tekdavo sutikti romų šeimas, kurių nariai ar giminaičiai nebūtų buvę nukentėję nacių okupacijos metais: nužudyti, išvežti darbams ar į koncentracijos stovyklas. Remiantis šiais pasakojimais, susidaro iš tiesų sukrečiantis išpūdis apie romų persekiojimo mastus karo meto Lietuvoje. Manau, pagrįstai galima teigti, kad romų etninė grupė yra viena iš labiausiai per karą nukentėjusių ir labiausiai šiuo požiūriu „pamirštų“ Lietuvos bendruomenių.

Keletas pastabų dėl pasakojimų chronologinių rėmų. Paprastai informantai sunkiai galėdavo nurodyti tikslią pasakojamo įvykio datą. Atskaitos tašku būdavo vaikų gimimas, tėvų mirtis, metų laikai. Pavyzdžiui, būdavo aiškinama, kad pasakojamas įvykis įvyko, kai „Galia dar nebuvo gimusi“ arba „ledas buvo balutes attraukęs, kur buvo ledas, o kur ir nebuvo“. Arba atvirkščiai – asmeninio gyvenimo įvykių data nustatoma pagal tam tikrus lūžinius visuomenės gyvenimo įvykius: vestuvės įvyko, kai „prasidėjo karas, vokiečiai atvažiavo, mėtė bombas ant Vilniaus“, ir pan. Kartais neįmanoma nustatyti tikslios datos, ypač pasakojimuose apie karo laikus: pavyzdžiui, nurodoma, kad pasakojamas epizodas įvyko, kai „pabuvo jau kiek tas vokiečiai, atėjo, pabuvo kiek“. Pastebėjau, kad karo pabaiga kai kurių informantų atsiminimuose, ypač Vilniaus krašte, faktiškai sutampa su Stalino mirtimi 1953 m. – kol miškuose buvo įvairiausių (ir lietuvių, ir lenkų) partizanų, kurių motyvai ne visiems romams buvo iki galo aiškūs, kol keliuose galėjai sutikti kariuomenės dalinių, kol buvo nesaugu ir neramu, tol, kai kurių informantų nuomone, ir tęsėsi karas.

Straipsnyje panaudoti interviu užrašyti Eišiškėse, Nemenčinėje, Vilniaus Kirtimų romų gyvenvietėje, keliose Jurbarko rajono gyvenvietėse, Troškūnuose. Pokalbiai su *litóvska romá* ir *fliúikais* buvo užrašomi lietuviškai. Su Vilniaus krašte gyvenančiais *pólska romá* teko kalbėtis rusiškai. Versdama interviu, stengiausi kuo labiau išsaugoti pasakotojų kalbos stilių bei jo savitumus; vietovardžius pateikiau taip, kaip jie buvo pašnekovių tariaimi.

Romų „klajokliškumas“ ir gyvensenos bruožai tarpukariu

Imant interviu iš įvairiuose etnografiniuose Lietuvos regionuose gyvenančių romų, krito į akis, kad jie lietuviškai kalba vietos tarpe. Išišnekėjus dažniausiai paaiškėdavo, kad jų ir tėvai, ir seneliai gyveno tame pačiame krašte, o jų „klajojimo“ teritorijos retai siekė daugiau nei šimtą kilometrų. Klajojimo teritorija laikoma gimtine, kartais, paklausus apie gimimo vietą, atsakyme gali išgirsti kelių miestelių iš tėvų nuolat apvažiuojamos teritorijos pavadinimus:

„Gimiau aš čia, Nemenčinėje, Paberžose, čia aš gimiau. Vasarą važinėdavome, žiemą kambarius nuomodavome, čia, aplink Vilnių, kur daugiau, prie Paberžų, Visalovke, Adzomaiti, Šiužany, dar ten toliau. Štai čia ir buvom, palei Vilnių, palei Paberžas, palei Nemenčinę. Pačiam Vilniuj nebuvom“ (Pavlina, g. 1920 m.).

Kiekviena *familija* (klanas, giminė, kildinama iš vieno protėvio ir turinti savo pavadinimą romų kalba) turėjo tam tikrą kelionių teritoriją. Keliaujama buvo šeimomis arba taborais, kadangi tai pačiai *familijai* gali priklausyti kelios šeimos:

„Mes Šakių rajone, Jurbarko rajone, Naumiesty. Kiti važiuodavo į Panevėžį tę, kitur kur važiuodavo. O jau čia mūs kraštas buvo, nu mažiau 10 šeimų nebuvom. Taborais ir važiuodavom“ (Jonas, g. 1928 m.).

„Mes gyvenom tenais, mes iš šitų, na, kaip sakyti, mes gyvenom prie Kybartų. Ten pasienis jau vokiečių. Mes vadinamės vokiečių cigonai, kap sakosi. Lietuviški cigonai mus vadina vokiečių cigonais užtat, kad mes prie vokiečių rubežiaus gyvenom, tai jie jau sako, kap jie, fliukai. O mes patys – tai lietuviški cigonai. Nu mes čia gimę Lietuvoj ir, kap sakosi, – čia mūs tėvų tėvai iš Lietuvos. Mūsų *familija* vadinasi Bliūma, mūs senelis tiap vadinos. Jis gražus buvo, ir jam tokią pravardę davė – Bliūma, reiškia vokiškai gėlė. Dabar jau vaikai eina Bliūmukai, o mes ir taip vadinamės – Bliūmuki. Senelis vokiškai mokėjo. Mano tėvas nemokėjo, o šita močiutė – tėvo mama – mokėjo. Užtat kad ten vokiečiai gyveno Lietuvoj, lietuviški vokiečiai. Ten kaimas buvo, atsimenu, per karą ten buvo vokiečių kaimas, už Gražiškų net, Beržinėj. [Kuris rajonas? – A.S.] Vilkaviškio rajonas. Jo, jau ten arti šitų, prūsų. Tenai yra toks miestas, vadinasi Vištytis, paskui Gražiškiai, Bartininkai, Pajevonys, va tenais aplinkui buvo šitas, mūs kraštas ten, važinėjom ten ir ten visi pažįstami buvo. Mamos tėvo šitas kraštas buvo. O jau mano tėvo tėvo kraštas buvo Liudvinavas, Lazdijai, Rudamina, Šeštokai, va šitas kraštas, čia važinėjom“ (Vladas, g. 1933 m.).

Panašu, kad toks „klajojimas“ buvo ekonominė būtinybė, tam tikras pasidalinimas vietos rinka¹². Galbūt todėl kitų *familijų* atstovams nebuvo leidžiama važinėti ne savo teritorijoje:

„Baltrukai ir Hopai. Tai jų buvo Vilnius. Jie čia gyveno. Tai mano proproproseneliai, nežinau, net kaip pasakyti. Ir jie čia kitų čigonų neįleisdavo. Tai jie čia, Vilniuj, šeiminkavo. Jie katalikai, jie čia vietiniai, jie lenkai. <...> Čia turgūs buvo. Mano prosenelis, mamos senelis, tai va, čia turgūs buvo, tai jis arklius mainė, pirkto arklius, labai gerus arklius laikė. Pačiam Vilniuj negyveno, bet prie Vilniaus – Maišiagolaj, Sudervėj... kur turgūs buvo“ (Tania, g. 1952 m.).

¹² Taip teigia ir Nadežda Demeter. Ji mano, kad tokia daugybė lokalių romų „subetnosų“ susiformavo dėl ribotų klajonių teritorijų – kiekviena romų grupė, ilgai kontaktuodama su vietos gyventojais, iš jų perimdavo tam tikrus savitus kultūrinius bruožus, kuriais ši grupė ilgainiui imdavo skirtis nuo kitų romų (Demeter, Bessonov, Kutenkov 2000: 79–80).

Iš interviu su *pólska romá* išryškėjo tam tikra kai kurių Vilniaus krašto romų tarpukario klajonių geografija. Atrodo, kad *Baltrúkų* ir *Hópų familijų* klajonių maršrutai apėmė pietrytinę krašto dalį (Trakus, Eišiškes, Ašmeną), o *Bokchalė* ir *Korončíkų* – šiaurinę (Nemenčinę, Pabradę, Švenčionis). Šią prielaidą iš dalies patvirtina ir dabartinė šių *familijų* gyvenamų vietovių geografija. Įdomu, kad ši tendencija pastebima visoje Lietuvoje – po sovietų įvykdytos priverstinės sedentarizacijos romai stengėsi apsigyventi toje teritorijoje, kur anksčiau važinėdavo. Ši teritorija ne tik vadinama „gimtinė“, su ja tapatinamasi, joje stengiamasi palaidoti mirusius artimuosius (žr. Simoniukštytė 2003b: 871–873).

Informantų papasakoti atsiminimai leidžia suformuoti tam tikrą romų tarpukario gyvenimo būdo vaizdą. Vasarą romai klajodavo, dažnai, kaip minėta, net po keliolika šeimų, kurios sudarydavo vadinamąjį *taborą*¹³. Atrodo, kad taboras nebuvo pastovus darinys, jo sudėtis nuolat kisdavo. Lietuvos romai taboro vyresniojo, vadinamojo „barono“, neturėjo – sprendimai būdavo priimami kolektyviai¹⁴:

„Rusiški čigonai taip pasakodavo, kad te baronas jų, kaip baronas daro, teip jie visi turi daryt, visi jam paklust. O pas mus to nebuvo, mes tų baronų neturėjom, jie nieko nesiskaitė, mes pačios buvom žmonėm. Kam mums tas baronas? Kam man tas baronas, jeigu aš pats žmogus, ką tu man prisakysi?“ (Tamara, g. 1946 m.).

„Po penkiolika vežimų čigonai važinėjo, ir po dešimt, ir po penkis. Ir savi, ir svetimi kartu važinėjo, kaip kada. Va dabar pastatė juos baronais, o pas mus nebuvo baronų, kiekvienas pats sau baronas buvo. Vat. Va Lenkijoje, pas tenykščius čigonus buvo baronas, baró šeró vadinosi, o pas mus nebuvo nei tų baronų, nei, kaip jie, prezidentų tų. Tik valdžia buvo baronas, na kaip ten jį, Pilsudskis“ (Marija, g. 1926 m.).

Dauguma informantų sakė, kad keliaujama buvo tik vasaros metu, maždaug nuo gegužės iki lapkričio mėnesio ar dar vėliau, iki Kalėdų. Žiemai išsiuomodavo kambarį miesteliuose ar kokią nors patalpą pas ūkininką:

„Važinėdavome, žiemą prabūdavam po kaimus, po butus. Vasarą – miškuose, na, visur buvome. Taboru klajodavam, visokie čigonai susiedavo, visokie, koks skirtumas? Ir trys, ir penki, ir dešimt vežimų – visaip būdavo“ (Paulina, g. 1920 m.).

¹³ Kai kurių informantų liudijimu, „prie Smetonos“ *litóvska romá* tokio žodžio nevartojo, jis įsitvirtino tik „prie ruso“ (Antanas, g. 1929 m.). Tačiau, nesant kitokio įvardijimo, dėl patogumo tekste kartu bevažiuojanti romų grupė ir toliau bus vadinama „taboru“.

¹⁴ „Baro rom“ – „didelio žmogaus“ sąvoka romų bendruomenėje egzistuoja, bet taip paprastai apibūdinamas tam tikrą įtaką *gadžė* pasaulyje ar prestižą savoje bendruomenėje pelnęs žmogus, į kurį prireikus kreipiamasi pagalbos, bet kuris neturi jokios institucionalizuotos galios įsakinėti kitiems romams.

„Kažkada buvo kaimas *Kravčiūny*, ten mes gyvenom, po to buvo kaimas *Saláta*, o dabar kitaip pervadino. Žiemą – butuose, suprantat. O gegužės penkioliktą išvažiuojam į miškus ir visą vasarą mes miškuose. Iki pusės gegužės dar šalta, na, o nuo penkioliktos jau berželiai pražysdavo, jau lapų yra, jau gera miške, šilta. Kadaisė mes buvom pripratę prie šito, prie klajojimo, mums sunku nebuvo“ (Marija, g. 1926 m.).

Negausi šeimos manta sutilpdavo į vieną vežimą, traukiamą arklio ar poros arklių, nelygu koks kieno turtas. Tas turtas – tai dažniausiai vežimas, arklys, palapinė, šiokie tokie rakandai ir plunksnom kimšti patalai, didžiulės kraitinės pūkinės pagalvės:

„Plunksnas mes pirkom čia, Vilniuje. Žydai parduodavo – kokių norėsi, tokių ir gausi. Vat mes ir pirkome – ir žasų plunksnas, ir pūkus. Pagalves pačios pasidarydavom, kuri, žiūrėk, ir išsisiuvinės. Pagalvės galvai padėti – tos mažesnės. Užsiklojimui – viena didžiulė, visą pūdą sverianti. O ant žemės – čiuzinį tokį gerą iš plunksnų tiesdavom, per visą palapinę. Pasikloji, užsikloji – šilta. Palapinės mūsų didelės. O rudenį išsiskalbi, sulankstai, kad kitiems metams liktų“ (Marija, g. 1926 m.).

Suradę tinkamą vietą (dažnai miške, netoli kaimo, pažįstamo ūkininko ar net dvaro žemėse), romai, anot informantų, įkurdavo stovyklą. Joje gyvendavo nuo kelių dienų iki kelių savaitių. Informantė Marija gerai atsimena dvarininko, leidusio romams apsistoti jo žemėse, pavardę:

„Pažinojom tokį lenką. Dvarus turtingus turėjo. Pulkaunykas buvo, pulkaunykas. Kaip toj dainoj: „Marš marš, polkovnyk!“ Mūsiškiai prašys: „Leisk mums, čigonams, čia apsistoti“. Tas pulkaunykas duos ir ganiavos arkliams, ir viską – gyvenk, kiek nori. Prie lenkų tas pulkaunykas buvo, geras žmogus buvo, Dumbrovskij vardu. Jis Vilniuje gyveno, o kaime jo dvaras buvo, turtingas toks. Nebėr dabar to kaimo, ten dabar kapines padarė, žmones laidoja, Karvėliškėse. O ten kaimas buvo, gyvenom mes ten, Karvėliškėse. Dabar Vilnių ten pastatė, mat kaip“ (Marija, g. 1926 m.).

Pasak informantų, kiekviena šeima statydavo sau atskirą palapinę, atskirai gamino valgį:

„Vienoj vietoj pastovi savaitę, dvi. Kol arkliams užtenka žolės – stovėsi, pritrūks – į kitą vietą reikia keltis. Susirinkdavo po penkiolika vežimų, šeimos tai didelės, tai ir stovyklavietė didelė. Linksma būdavo – ir muzika, ir šokiai. Kiekvienas sau laužą susikurdavo prie palapinės ir kiekvienas valgį sau virė, savo šeimai virė“ (Marija, g. 1926 m.).

Moterys eidavo į aplinkinius kaimus burti, mainyti miške surinktus grybus į mėsą ar lašinius, kartais prašydavo iš ūkininkų maisto, o progai pasitaikius ir kokią vištą nugvelbdavo, po prijuoste pasikišusios. Dauguma informančių teigė, kad burti išmoko iš savo mamų:

„Moterys į kaimą eidavo varažyti. Jei kokią draugę turi, tai kartu eisi, kartais trise, keturiese. Iš kortų būrėm ar iš delno. Mane mama išmokė varažyti. Bet dabar aš nevaražiju, vaikel“ (Marija, g. 1926 m.).

„Burtai nemeluoja, todėl kad ne mes juos sugalvojome ir ne mes sugalvojom, ir ne mama, va, sugalvojo, ir ne jos senelė, o gal jos prosenelė, o ir tai jos proprosenelė. Tai iš kartos į kartą ėjo. <...> Mes klausdavom motinos, kai mažos buvom: mama, pasakyk, ką tai reiškia, ką ta korta rodo, ką ana korta reiškia, ką ji reiškia. Vat mums ir aiškindavo: va ta – gerai, šita korta, o ta – nelabai gerai. Nu, vat dėlioja kortas, ir mes mokomės, mokomės mes iš kortų“ (Galia, g. 1951 m.).

Informantų liudijimu, vyrai vertėsi arklių prekyba bei mainikavimu, kalvyste. Retas didesnis prieškarinis turgus tiek Vilniaus krašte, tiek kitur, apsiėdavo be romų:

„Jie vis apie Vilnių važinėjo, vis ratais suko, pavyzdžiui, Trakuose. Trakuose susirinkdavo dideli turgūs, na, arklių turgūs. Tai buvo prieš karą ir po karo. Vat, o čigonai daugiausiai vertėsi tais arkliais. Oi, ten atsidaro turgus Trakuose, didelis turgus bus, reikia ten važiuoti“ (Marija, g. 1926 m.).

Kartais taboru keliaujantys žmonės palikdavo miške ant šakų specialius ženklus, pavyzdžiui, pririšdavo spalvotų skudurinių juostelių, kad kiti pro šalį važiuojantys romai žinotų, kur taboras yra apsistojęs. Šiuos ženklus vadino *špéromis*.

Santykius su policija tarpukariu vienas informantas taip apibūdino:

„Policija nekliudė. Pasus turėjom, būtinai. Sustodavom, milicija pažiūri pasus. A, koks viens čigonas neturi paso. Sako, miške gimiau. Nu, ką darydavo – nieko. Pasijuokdavo, ir viskas“ (Jonas, g. 1928 m.).

Apskritai iš informantų pasakojimų susidaro gana taikaus sambūvio su neromais įspūdis, ir tai, matyt, labiausiai lemia palyginti gana teigiamą tarpukario vertinimą atsiminimuose.

Karo atsiminimai

Karas ir jo metu vykęs romų genocidas visų romų gyvenime paliko skaudžių pėdsakų. Per karą nukentėjo didžioji dauguma kalbintų romų: artimieji buvo išvežti į koncentracijos, darbo stovyklas Lietuvoje, Vokietijoje, Prancūzijoje arba nužudyti. Pavyzdžiui, informantas Jonas neteko tėvo, brolio, tetos, Pavlina ir Katia – dviejų brolių, Tamara – dviejų seserų, Antanas neteko mamos ir seserų, Katerina – tėvo ir visos giminės, iš kurios gyvos liko tik mama ir viena jos sesuo, Vanda – visos savo šeimos. Šį sąrašą būtų galima ir toliau tęsti. Apie romų šeimas, vokiečių sušaudytas įvairiose Vilniaus krašto vietose

(Ašmenoje, Madziūnuose, Pabradėje, Žemuosiuose Paneriuose, Jašiūnuose), pasakojo Vilniaus krašto romai, kiti minėjo žudymus Pravieniškių darbo stovykloje.

Apie karo meto persekiojimus romai pasakoja nedramatizuodami, nesiengdami pabrėžti išgyventos kančios. Kančia nėra interpretuojama kaip tam tikras pasiaukojimas, kaip kad būna lietuvių tremtinių pasakojimuose, jai iš viso nesuteikiamas joks paaiškinimas ar prasmė. Menki gyvenimo lūkesčiai, nulemti dominuojančio požiūrio į romus, atsispindi ir romams vertinant įvykius. Dažnai apie itin blogas gyvenimo sąlygas, kuriose buvo atsidūrę žmonės, paaiškėdavo tik keletą kartų apie jas paklausus. Buvo informantų, kurie nenorėjo apie karą iš viso kalbėti. Atsimenu išraiškingą Antano (g. 1929 m.) mostą ranka, kai į mano klausimą, kodėl išvaduotas amerikiečių kariuomenės Prancūzijoje nusprendė grįžti į Lietuvą: „Su tėvu ir broliu susitikom Prancūzijoje. Grįžom atgal po karo, man buvo 16 metų. Tris metus išbuvom. Šeimos ieškom. Neradom nei mamos, nei šeimos, nei nieko. Kad būtume žinoję, būtume negrižę (numoja ranka)“.

Iš pasakojimų susidaro įspūdis, kad persekiojami – šaudomi ar suimami – buvo tik nuolatinės gyvenamosios vietos neturintys ir nedarbantys romai. Baimindamiesi dėl savo gyvybių, jie slapstėsi miškuose ar pas ūkininkus arba stengdavosi susirasti namus ir įsidarbinti. Gandas apie tai, kad suiminėjami nedarbantys romai, informantų liudijimu, pasklido ne iš karto karui prasidėjus. Ko gero, tai įvyko po 1942 m. sausio 12 d. Rytų krašto SS ir policijos vado Jedicke nurodymo „su klajojančiais krašte čigonais <...> elgtis kaip su žydais“ (cit. iš: Toleikis 2001: 22). Matyt, tuo laiku panemuniais klajoję romai apsigyveno buvusiuose Vilkijos žydų namuose ir įsidarbino Vilkijos lentpjūvėje (Simoniukštytė 2003b: 881), Vilniaus krašto romai rado darbo Grigiškių popieriaus fabrike:

„Kai vokiečiai atėjo, ne iš karto, truputį palaukę, nuėjom dirbti į Papiernią, į Grigiškių popieriaus fabriką. O kur daugiau pasidėsi? Čigonams juk buvo tokia sąlyga iškelta: jei dirbi – tai nešaud. Mano abu brolius sušaudė. Vokiečiai žydus vedė, ir tuo laiku jiems pakeliui mano broliai pasimaišė, tai ir juos paėmė ir ten vietoj, Pabradėj, sušaudė“ (Pavlina, g. 1920 m.)

„Na, pabuvo jau kiek tas vokiečiai, atėjo, pabuvo kiek, o vėliau, kaip tik pavasariop tada buvo, matom, kad jau bus blogai: ir vienur girdis, kad čigonus užmušė, ir kitur. Na, tėvas ir sako: „Reikia į darbą stoti“. Na, tai nuėjom dirbt. Mat tėvas manė, kad jei dirbsim, tai bus mums ramesnis gyvenimas. Bus mums ramiau. Nuėjom dirbt į Grigiškes, ten gamykla buvo. Niekas nevertė mūsų dirbti, patys ten nuėjom vardan ramybės, kad neužmuštų mūsų, kad šeimos nesusaudytų“ (Marija, g. 1926 m.).

Pavlina pasakoja apie vargingas gyvenimo sąlygas Grigiškėse – gyvenamos patalpos buvo drėgnos ir nešildomos (dabar tose patalpose įrengti garažai):

„Kai persikraustėm į Grigiškes, gavom kambarį tokiam tunelyje. Virš jo vanduo tekėjo, o apačioje, tunelyje, buvo įrengti tokie narvai, kaip kokie bunkeriai išbetonuoti, ten buvo mūsų kambariai, ten gyvenom. Viršuj – vanduo tekėjo, o apačioje – kambariai. Na, patys suprantat, nešilta ten buvo, kambariai nekūrenami, nei pečiaus, nieko. Taip ir gyvenom prie vokiečių, o ką jūs manėt. O ką padarysi, ką padarysi, pasakyk? Va tokį gyvenimą tada žmonės turėjo, o kur pasidėsi?“ (Pavlina, g. 1920 m.).

Grigiškėse su šeima apsigyvenusi Marija prisimena nuolatinį maisto trūkumą:

„Vyras Grigiškėse dirbo. Ten buvo toks darbas: medžius atveža, tokias metrinės malkas, ir daro iš jų ligniną, o paskui jį kariškiams siunčia. Na, ir miške. Iš tos gamyklos siuntė vokiečiai į mišką, ten medžius pjaudavo ir kraudavo juosiuos. Už darbą mokėjo atlyginimą ir vis išduodavo maisto korteles. Tada su produktais sunku buvo, o ką daryt. Darbas sunkus, būdavo, šlapi iš miško grįždavo, sunku buvo. Aš tuomet turėjau du mažus vaikus, berniuką ir mergaitę. Produktų, kuriuos gaudavom už kortelę, neužtekdavom, tik žiūri, kad visam mėnesiui būtų, kad nepritrūktų. Mano du vaikai ir mes dviese – tai tik keturios kortelės. Už korteles miltų gaudavom, kruopų, ruginių miltų duonai kepti aš gaudavau, taip pat sviesto duodavo, dabar neatsimenu, kiek, nedaug. Na duonos už tuos ruginius miltus iškepdavau, – aš pati duoną kepiu, – tai mums užtekdavom mėnesiui. Vaikai tai maži, kiek jie ten valgo. Nu dar cukraus truputį duodavo, nu tai va, taip viskas. Tai kadangi mėsos neturėjau, tai neidavau, parduodavau sviestą, cukraus, o cukrus buvo po penkias markes, nu ir nupirkdavau vaikams mėsos, kad būtų ką pagaminti, sriubos kokios nors. Vyras iš darbo grįš – valgyt tai reikia. O po kaimus tuomet nevaikščiojau, nevarąžijau, bijojau prie vokiečio varažyt – ir užmuš, ir pas vaikus negrįšiu, vieni liks. O iš kur kitur gausi maisto, jei nevaikštai, neprašai, vaikeliai jūs mano. Reikėjo į kaimą eiti, prašyti, kad tau duotų, o aš vokiečių bijojau“ (Marija, g. 1926 m.).

Karą išgyvenusiems romams gerai pažįstamas Pravieniškių pavadinimas. Pravieniškės buvo pagrindinis paskirstymo punktas (romų atsiminimuose – kalėjimas) prieš vežant darbą Vokietijon ar Prancūzijon (Toleikis 2001: 29). Kartais pavykdavo net ir iš šio kalėjimo pabėgti. Marija papasakojo apie pažįstamą romą, kuriam pabėgti pavyko:

„Iš mūsų šeimos kalėjime nebuvo. Bet kiti čigonai buvo. Pravieniškėse. Ką norėdavo ten užmušti, uždėdavo tokį antspaudą su užrašu ant rankos – tai viskas, jau miręs tas čigonas. Ten numeris toks buvo. Ką vokiečys ruošėsi užmušt, tai tokius numerius ant rankų dėdavo. Va taip. Mums toks žmogus pasakojo, kuris konclageryje buvo, Anton Stankevič, jis iš Kryšų familijos. Jį Pravieniškėse laikė, tą žmogų. Tai pas jį buvo tas numeris, kad jį šaudys, va čia buvo užrašytas (rodo į ranką), tai jis pabėgo“ (Marija, g. 1926 m.).

Eišiškėse skurdžiam barako kambarėlyje teko kalbėtis su vienintele man žinoma romų moterimi, kuriai pavyko pabėgti iš Pravieniškių stovyklos. Pokalbio metu ji sirgo, vis klausinėjo, „ar tikrai valdžia pinigų už darbą konclagerį išmokės“. Vandos pasakojimas liudija, kad Pravieniškėse buvo šaudomi darbui netinkamai laikomi romai:

„Aš, dukrele, konclagerį buvau... Suėmė mus prie Ašménų. Mes tada slapstėmės, jau žinojom, kad čigonų žudo, kad jau, reiškia, blogai mums bus, todėl ir slapstėmės. Nakvojom kaime, pamiršau, dukrele, jo pavadinimą. Visus čigonus ten paėmė, ką rado kaime pas žmones, ir mus – visus paėmė. <...> Ojoi... buvau Pravieniškėse, dukrele, visą rudenį, žiemą buvau. Ten visokių žmonių būta – ir lenkų, ir lietuvių, ir čigonų. Įvairiom kalbom kalbėjo. Kankino mus ten, tiesiog kankino: iš darbo grįždama turėjai dainuoti, o jei verki – šunim pjudo. Tyčiojosi iš mūsų, štai kaip konclagerį buvo, dukrele. Šimtą gramų duonos duodavo, arklienos sriubos, ir kad nors tos arklienos daugiau, bet ten ne sriuba buvo, o vanduo. Mušė, kankino mus, nu ką čia papasakosi, vaikelio mano, žinot, koks ten gyvenimas konclagerį. Pabėgau, nebepamenu, kada – ar kovą, ar balandį. Ne, turbūt kovą, ledas buvo balutes aptraukęs. Kur buvo ledas, o kur ir nebuvo. Pabėgau... Žinai, dukrele, kodėl pabėgau? Grįžom iš darbo... Mus gi į darbą varė, į mišką. Tampydavom iš ten rąstus rogutėmis. Apsiavę klumpėm, žinai, dukrele, tokiom medinėm. Medinės klumpės ant kojų, ojoi... Galva mano plika, kasas nukirpo. Grįžau iš darbo kartu su savo vyro broliu. Berniukas jis tada dar buvo, keturiolikos metų. Grįžom iš darbo ir neradom savo šeimos, supranti. Neradom šeimos: dingo mano vaikeliai, anyta, du vyro sūnėnai, keturių ir trejų metų. Tik vienas tas berniukas man liko, tas kur su manimi kartu dirbo. Mes pradėjom klausinėti, kur mūsų šeima, kur mūsų seniai, kur vaikai, o jie sako: „Jie Kaune, jie gyvi yra, jiems ten gerai“. O juos jau buvo užmušę, buvo užmušę tuomet, suprantat. Mes tai supratom, kai pamatėm arklius, šunis sušaudytus, tai ten, tai šen pagalves degančias. Tuomet supratom, kad negerai, negerai čia kažkas darosi. Bet jie mums pasakė, kad „Kaune jūsų vaikai ir tėvai, nesirūpinkit, jais pasirūpinta“, – taip jie mums kalbėjo.

Na ir ką?.. Nusprendžiau – bėgsiu. Ir pabėgau. Galvoju, tegu šauda, gyvenimo vis tiek nebėra. Nebėra gyvenimo. Kartu su berniuku pabėgom. Vakare, gal kokią penktą ar šeštą. Visą naktį ėjom mes, dukrele, visą naktį. Plėšėm savo drapanas ir sukom ant kojų. Šiaip ne taip radom saviškius, prie jų ir prisiglaudėm“ (Vanda S.).

V. Toleikis pastebėjo, kad jo apklausiami romai prisimena vedamus miestelių gatvėmis žydus, iš to padarė išvadą, jog represijos prieš romus prasidėjo vėliau nei prieš žydus (Toleikis 2001: 21). Tą patį pasakojo kai kurie mano informantai. Marija prisimena:

„Nu, nemėgo vokiečiai šitų tautų, žydų ir čigonų. Vilniuj juk daugiau žydų buvo nei tų pačių muzikų. Mačiau, kaip juos vedė šaudyti, tuos žydus.

Oi, mielosios mano, kaip tą bandą kolchozo gyvulių kad varo, kaip tas kolchozo karves, taip ir žydus varė. Eina tie žydai, mielosios mano, ojojoi, oi, kaip juos šaudė, maža kas iš žydų Vilniuj liko. Nemėgo vokieitys žydų. Ir čigonų nemėgo“ (Marija, g. 1926 m.).

Net ir sėsliai apsigyvenę ir dirbdami, romai nesijautė saugūs. Sovietų kariuomenė, 1944 m. įžengusi į Lietuvą, daugelio Vilniaus krašto romų buvo sutikta su džiaugsmu:

„Aš paskui perėjau į tas Karvėliškes, už poros dienų žiūrėjim – kad rusai ateina, vat kaip. Ir taip mus tie rusai išgelbėjo. Rusai, vaikeliai mano, apsaugojo, kad mūsų nesusaudė, jie greitai taip atėjo, ir mes džiaugėmės kaip gimimėm kokiais, tą dešimt žmonių mes savaite ir maitinom, ir girdėm, va, šituos rusus, kareivius tuos, ir džiaugėmės, kad jie atėjo. Tai buvo Karvėliškėse, mes ten buvom ir jie ten atėjo“ (Marija, g. 1926 m.).

Po karo, miškuose išplieskus partizaniniam karui, Vilniaus krašto romai, atrodo, nelabai suprato jo motyvus ir stengėsi kuo labiau išlikti nuošaly. Tą patį turbūt galima būtų pasakyti apie visus šalies romus. Tuo metu iš Moldavijos atvykę *kotliarai* apsigyveno Kirtimuose ir taip pirmieji įsteigė garsiąją *Parubanką* – Kirtimų romų gyvenvietę, prie kurios netrukus saugumo sumetimais ėmė šlietis ir *pólska romá* (interviu su Šura, g. 1920 m.). Pasiestyje su Rytprūsiais gyvenę romai, ieškodami ramybės, pasitraukė į Kaliningrado sritį. Grįžti į Lietuvą pradėjo tik po 1956 m. privalomą sedentarizaciją paskelbusio SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo įsako (Simoniukštytė 2003b: 883).

Tai, kas iki galo nepavyko naciams – priversti romus pakeisti tradicinį savo gyvenimo būdą, – buvo sėkmingai įgyvendinta sovietų.

Išvados

Tiek istorinės studijos apie Lietuvos romus, tiek ir lauko tyrimų metu surinkti duomenys griauja populiarią mitą apie romus kaip bekilnius klajoklius, lietuvių kultūrai svetimus ateivius. Viena iš Lietuvoje gyvenančių romų etninių grupių, save vadinanti *litóvska romá* (kaip ir Vilniaus krašte gyvenantys *pólska romá*), neabejotinai yra istorinė Lietuvos etninė bendruomenė, krašte gyvenanti nuo XV a. Tai liudija lingvistiniai romų dialektų tyrimai, istoriniai šaltiniai, fiksuojantys „lietuviškų čigonų“ etnonimą XVII a. dokumentuose (Mróz 2001: 150). Be to, kaip teigia N. Demeter, romų kelionės niekada neapimdavo labai didelių teritorijų – tuo paaiškintinas toks lėtas jų migracijos iš Indijos į Europą tempas (Demeter, Bessonov, Kutenkov 2000: 79–80). Klajokliškas gyvenimo būdas buvo tam tikras romų prisitaikymas prie nedraugiškų visuomenių, tai padėjo jiems surasti jose savo ekonominę nišą. Įdomu, kad sovietiniais metais į

Lietuvą iš Moldavijos atkeliavę *kotliarai* taip pat savotiškai tęsia senąsias migracijos tradicijas – į LDK atvykstantys Valakijos romai fiksuojami nuo XVI a. pabaigos, XVII–XVIII a. dokumentuose jie taip ir įvardinami – „valakiškieji čigonai“ (Mróz 2001: 149–151). Su kai kuriais „iš Besarabijos atsikėlusiais“ Užnemunės romais tarpukariu teko bendrauti Antanui Saliui (Salys, Kisinas 1936: 8).

Tarpukario Lietuvoje romų *fantilijos* ir joms priklausančios šeimos vežimais važinėdavo tik „savose“, gana siaurose teritorijose, kurias informantai tiksliai apibrėžia, detalai išvardindami jose esančius kaimus ir miestelius. Šias „klajonių“ teritorijas informantai laiko gimtine, jose buvo stengiamasi palaidoti mirusius giminaičius, jose siekiama nuolat apsigyventi sovietmečiu pradėjus sedentarizacijos kampaniją. Visa tai rodo tam tikrą romų integraciją, tarpukariu arba dar anksčiau įvykusią regioniniu lygiu.

Romų karo meto atsiminimai liudija tuo metu vykdytą Lietuvos romų genocidą. Visi informantai mini nužudytus, išvežtus į darbus, koncentracijos ir darbo stovyklose uždarytus šeimos narius ir giminaičius. Nors iš pasakojimų nustatyti tikslią datą sunku, panašu, kad didžiausi persekiojimai prasidėjo 1942 m. pavasarį. Pasklidus gandui, kad klajojantys ir niekur nedirbantys čigonai šaudomi, romai slapstėsi arba stengėsi susirasti namus ir įsidarbinti.

Po karo, miškuose išplieskus partizaniniam karui, romai stengėsi išlikti kiek įmanoma nuošaly. Dėl pokario neramumų daugelis informantų karo pabaigą sieja su partizaninio judėjimo užgniaužimu.

Istorinė šiandienos romų atmintis nesiekia toliau nei tarpukaris. Romų prisiminimai reikšmingai papildė trūkstamus dokumentinius tarpukario ir karo meto romų istorijos šaltinius ir šitaip susieja istoriją ir žmonių atsimenamą praeitį.

Literatūra

- Aleksandravičius Egidijus, Kulakauskas Antanas. 1996. *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*. Vilnius: Baltos lankos.
- Atviros visuomenės institutas. 2002. *Stojimo į ES proceso stebėsena: mažumų apsauga 1: Atrankinių politikos krypčių valstybėse kandidatėse įvertinimas*. Vilnius: Atviros visuomenės institutas.
- Bagdonavičienė Teofilė, Prosniakova Henrika. 2003. *Romane bukvi. Romų abėcėlė*. Vilnius: Kronta.
- Beresnevičiūtė Vida, Nausėdienė Inga. 1999. Trys Lietuvos dienraščiai („Lietuvos rytas“, „Respublika“, „Lietuvos aidas“) apie tautines mažumas Lietuvoje, *Sociologija: Mintis ir veiksmai* 1(3): 67–78.

- Bradaitytė Kristina. 1998a. Čigonai apie save ir gyvenimą, Vaitiekus S. (sud.). *Čigonai Lietuvoje ir Europoje*: 69–86. Vilnius: Tyto alba.
- Bradaitytė Kristina. 1998b. Lietuvių čigonų šeimos papročiai ir keliavimas, *Liaudies kultūra* 6: 34–40.
- Bubnys Arūnas. 1998. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Crowe David M. 1996. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Griffin.
- Czacki Tadeusz. 1845. O Cyganach, *Dziela Tadeusza Czackiego. Zebrane i wydane przez Hr. Edwarda Raczyńskiego* 3. Poznań: Drukarnia J. Łukaszewicza.
- Daniłowicz Ignacy. 1824. O Cyganach. *Wiadomość historyczna, czytana na posiedzeniu publiczném cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, dnia 30 czerwca 1824 roku*. Wilno: Drukarnia A. Marcinkowskiego.
- Demeter Nadežda. 1989. K voprosu o sovremennoj semje u cygan Vostočnoj Latviji, Vyšniauskaitė A. (red.), Mardosa J. (sud.). *Etnokulturnyje tradiciji i sovremennost'*: 154–163. Vilnius: Institut Istorii AN Litovskoj SSR.
- Demeter Nadežda, Bessonov Nikolaj, Kutenkov Vladimir. 2000. *Istorija Cygan: Novyj vzgliad*. Voronež: IPF „Voronež“.
- Fentress James, Wickham Chris. 1992. *Social Memory*. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Ficowski Jerzy. 1989. *Cyganie w Polsce: Dzieje i obyczaje*. Warszawa: Wydawnictwo Interpress.
- Fonseca Isabel. 1996. *Bury Me Standing: The Gypsies and Their Journey*. New York: Vintage Departures.
- Fraser Angus. 2001. *Čigonai*. Vilnius: Tyto alba.
- Griškaitė Reda. 1998. Žvilgsnis į seniausiąją Lietuvos čigonų istoriją, Vaitiekus S. (sud.). *Čigonai Lietuvoje ir Europoje*: 46–68. Vilnius: Tyto alba.
- Hastrup Kirsten. 1992. Introduction, Hastrup K. (ed.). *Other Histories*: 1–13. London and New York: Routledge.
- Kaminski Ignacy–Marek. 1980. *The State of Ambiguity: Studies of Gypsy Refugees*. Gothenburg: University of Gothenburg.
- Kasatkina Natalija, Leončikas Tadas. 2003. *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*. Vilnius: Eugrimas.
- Keppen Petr (sud.). 1861. *Chronologičeskij ukazatel' materialov dlja istorii inorodcev Evropejskoj Rossii*. Sanktpeterburg: [s.n.].
- Kučinskaitė Eglė. 2005. *Lithuanian Roma and Statistics*. Vilniaus universiteto Kultūrinių bendrijų studijų centras.
- Lazutka R. ir kt. (red.). 2004. *Lietuva stojant į Europos Sąjungą: ekonominė, sociologinė ir demografinė padėties analizė*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.

- Leonavičius Vylius. 2002. Kintantis tautinių grupių diskursas ir romų tautinė mažuma, Čiužas A. (sud.). *Rytų Lietuva: Visuomenės ir socialinių grupių raiška bei sąveika*: 36–47. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas prie LR Vyriausybės.
- Leončikas Tadas. 2005. *Romai: situacijos apžvalga*. Vilnius: Žmogaus teisių stebėjimo institutas.
- Luobikienė Irena. 2003. *Sociologinių tyrimų metodika*. Kaunas: Technologija.
- Matras Yaron. 2002. *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mirga Andrzej. 1985. Stereotyp Cyganów a mity o ich genezie, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Etnograficzne* 20: 53–69.
- Mróz Lech. 2001. *Dzieje Cyganów – Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII w.* Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Narbutt Teodor. 1830. *Rys historyczny ludu Cygańskiego*. Wilno: Drukarnia A. Marcinowskiego.
- Norkus Zenonas. 1999. Istorizmas, modernizmas ir futurizmas XX amžiaus istoriografijoje, Bumblauskas A. ir Šepetys N. (sud.). *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*: 274–320. Vilnius: Aidai.
- Okely Judith. 1983. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Okely Judith. 1996. *Own or Other Culture*. London and New York: Routledge.
- Salys Antanas, Kisinas Izidorius. 1936. *Čigonai*. Kaunas: Akc. b-vės „Varpas“ spaustuvė.
- Sanarov Valerij J. 1971. Problemy istoriko-etnografičeskogo izučeniya cygan, *Sovetskaja etnografija* 3: 59–67.
- Sauka Leonardas, Būgienė Lina (pareng.). 2002. Mečislovas Davainis–Silvestraitis apie Lietuvos čigonus, *Tautosakos darbai* XVII: 204–209.
- Simoniukštytė Aušra. 2002. The Roma, Potašenko G. (ed.). *The Peoples of the Grand Duchy of Lithuania*: 90–100. Vilnius: Aidai.
- Simoniukštytė Aušra. 2003a. Čigonai, *Visuotinė lietuvių enciklopedija* IV: 332–333.
- Simoniukštytė Aušra. 2003b. Seredžiaus romai, Girininkienė V. ir kt. (red.). *Seredžius*: 861–889. Vilnius: Versmė.
- Tereškinas Artūras. 2002. Parašėse: etninės mažumos Lietuvos žiniasklaidoje (2000–2001), <<http://www.vdu.lt>> [žiūrėta 2002 12 10].
- Thompson Paul. 2000. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Toleikis Vytautas. 2001. Lietuvos čigonai Antrojo pasaulinio karo metais, Toleikis V. (sud.). *Lietuvos čigonai: tarp praeities ir dabarties*: 17–38. Vilnius: Garnelis.

- Tonkin Elizabeth. 1992. *Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Vaitiekienė Elena, Vaitiekus Severinas. 1998. Čigonai Europoje: nuo visiško neigimo iki mėginimo spręsti jų problemas (Istorijos bei teisės patyrimas ir pamokos), Vaitiekus S. (sud.). *Čigonai Lietuvoje ir Europoje*: 11–45. Vilnius: Tyto alba.
- Vedomosti Verchovnogo Soveta SSSR. Statja 450*. 1956. 21 (863): 547.
- Ventcel Tatjana. 1964. *Cyganskij jazyk (Severnoruskij dialekt)*. Moskva: Nauka.
- Žilienė Irena. 2002. Pluoštelis čigonų tautosakos, papročių ir tikėjimų, *Tautosakos darbai* XVII: 188–203.

Lithuanian Roma: between History and Memory

Aušra Simoniukštytė

Summary

The article purposes to overview historical investigations of the Roma community in Lithuania, covering the period from 15th till the middle of the 20th century. Also, on the basis of the Roma's life stories collected in different regions of Lithuania, it intends to uncover Roma perspective on historical events of the 20th century.

Historical and linguistic evidence, as well as field research data, call into question the popular image of the Roma as unrooted wanderers, strangers alien to Lithuanian culture. At least one Roma group calling itself *litóvska romá* (or *pólska romá* in the Vilnius region) could be considered a historical ethnic minority of Lithuania living in the country since the 15th century. The Polish romologist Lech Mróz has discovered the use of the ethnonyms "Lithuanian", "Polish", "Hungarian" and "Wallachian" Roma in historical documents of the Polish-Lithuanian Commonwealth of the 17th century. Mróz argues that historical documents give enough evidence of early ethnic and social differentiation among the Roma in Poland and the Grand Duchy of Lithuania. The Russian romologist N. Demeter also suggests that the territory of roaming of one Roma group usually rarely exceeds 300-500 square kilometers, and only some very exceptional circumstances may induce them to leave their accustomed locality. This explains the relatively slow rate of historical migration of Roma from India to Europe and ethnic diversification of Roma all over Europe. Roaming

within the accustomed territory was a form of adaptation strategy in societies, usually unfriendly towards Roma.

Interviews with *litóvska* as well as *pólska romá* done by the author reveal strong attachment of the informants towards their "homeland", i.e. roaming territories of their family. According to the informants, the interwar period, every family used to travel within these territories that were considered "their own". Informants easily enumerate in detail the names of towns and villages covered by their "homeland" territories, sometimes several localities were listed as the informant's "place of birth". Specifically, these territories were chosen for settling down during the period of forceful sedentarization started by the Soviets in 1956. Dead relatives were usually buried in the cemeteries situated on the family's wandering territory.

The 2001 census estimates the Roma population in Lithuania at 2571. However, this figure could be inaccurate to some extent. According to the author's field research data, Roma population in Lithuania consists of three ethnic groups: *litóvska* (*litoucka*, *litovická*) *romá* (Lithuanian Roma), *lotfítka romá* (Latvian Roma) and *kotliáry*. Specifically, the Roma group calling itself *pólska romá* (Polish Roma) lives in the Vilnius region, but the dialect they speak, the same set of customary laws and the way of living allows us to bracket them in the category of Roma living in other regions of Lithuania and calling themselves *litóvska romá*. *Litóvska romá* and *lotfítka romá* are catholics, but *kotliáry* that have arrived to Lithuania, mostly from Moldova, just after the WWII, are ortodox. There are also some families that call themselves *fliúki* („German Roma"), however, during the interviews they were given to say that *fliúki* is a family name or the *nácija* (Roma group with distinct ethnic identity). The author suggests that *fliúki* could be the last survivors of the Roma ethnic group that had been living in borderland with Germany and Koenisberg (nowadays Kaliningrad) region. *Fliúki* were almost exterminated during the WWII. However, there are still too few investigations done on Roma genocide to check this assumption.

It is usually assumed that Roma entered the Grand Duchy of Lithuania from Poland. When the Roma made their first appearance in ethnic Lithuania it is not known exactly, but investigators assume that it happened not later than the middle of the 15th century. Authors surveying the history of the Roma in the Grand Duchy usually cite, as the first piece of direct evidence for the presence of Roma in this country, a privilege issued on May 25, 1501 in Vilnius by the Polish King and Lithuanian Grand Duke Alexander, legally regulating the situation of the Roma in the Lithuanian State. However, on May 25, 1501, the date of signature of the privilege, Alexander was not yet the King of Poland. The Polish investigator of Romani history and culture, Lech Mróz, con-
jec-

tures that the privilege must have been forged by some group of Roma. Extorting written guarantees of safety and even forging royal safeguards were a few of the strategies that were used by the Roma in Western and Central Europe. But even allowing for the fact that Alexander's privilege was a forgery, we must still accept that, by the 16th century, the Roma had already established themselves in the Grand Duchy.

Many investigators emphasise that on their arrival in the Grand Duchy, the Roma found the general climate in this country very favorable. Quite liberal legislation of the Grand Duchy, in comparison with other European countries and the tolerant attitude of society at large, with regard to the Roma, were the outcome of several factors. The Grand Duchy was in itself a multinational, multicultural and multid denominational country. The addition of one more ethnic group to this medley was not as noticeable or exceptional an event as it was in other, culturally more homogeneous countries. A circumstance of no small significance for the situation of the Roma in the Grand Duchy was the political structure of the Polish-Lithuanian Commonwealth. From the 16th century onward, the nobility and the gentry gained more and more influence on the public life of the country. In the course of time, the gentry began to view itself as the true leader of the country, to be restrained by nobody. The power of the central authorities was virtually hamstrung, and the resulting situation was profitable rather than harmful to the Roma.

Formally, strict equality reigned among the gentry, irrespective of rank and wealth. This 'gentry democracy' allowed the Romani leaders, endowed with privileges, to achieve a status almost equal to that of the landless gentry, at least in the early 16th century. The situation began to change after 1557, when the first decree outlawing the Roma was issued in Poland. The Second Lithuanian Statute (1566) made a clear distinction between settled and vagrant Roma. The latter were insistently urged to give up their itinerant way of life and to settle down on the lands of the 'good squires'. They were threatened, in case of non-compliance, with expulsion from the country. This double state policy towards settled and vagrant Roma, legislated also in the Third Lithuanian Statute (1588), most likely had encouraged inner stratification of Roma community reflected in the documents of the 17th-18th centuries. Many a Roma had, by then, given up his vagrant way of life to settle down in some townlet and to take up a handicraft.

In the 17th century, in an attempt to improve the efficiency of tax collection from the Gypsies and to establish at least some minimal degree of control over

the Romani community in the Polish-Lithuanian State, the authorities instituted the office of 'Gypsy King'. The first two 'kings' appointed by the Royal Chancery between 1624 and 1652 were probably Roma, but in later times this office was reserved for Polish flives or Lithuanian nobles. Unlike that of the 'Gypsy King', the office of 'elder of the Gypsies', instituted by the local nobility, existed only in Lithuania. 'Elder of the Gypsies' were all of Romani descent.

The state policy towards the Roma had changed after the demise of the Polish-Lithuanian State in 1795, when almost all the lands of the Grand Duchy fell to Russia. The Roma of Lithuania were declared state peasants of the Russian Empire, with all the duties incumbent on this class. Compulsory registration of all Roma, throughout the empire, wherever they were located, was also prescribed.

In the independent Republic of Lithuania (1918–1940) most Roma acquired Lithuanian citizenship and were issued Lithuanian passports as a guarantee of their civil rights. No administrative measures were taken to interfere with the traditional way of life of the Roma: possibly this was the cause of quite positive memories of that period in the life stories of the Roma informants.

During World War II, the Roma were one of the population groups that suffered most from Nazi occupation. Vytautas Toleikis, who has done research on the holocaust of the Roma in Lithuania, estimates the number of persons of Romani descent murdered during the occupation at about 500, which means that one out of every three Roma was killed. The data of the author's field research do not contradict the suggested figure of the Roma war victims. The Nazi occupation is remembered very clearly by the informants. All the informants, with no exception, told stories about relatives that had been killed or deported to concentration or extermination camps, and spoke of compulsory labor in the war industry in Germany and France. Some of the informants had themselves experienced deportation and imprisonment. Since the informants rarely used historical events as chronological markers, it is difficult to figure out when the described episode took place. It seems that the most severe persecution of the Roma started in spring 1942. Threatened by rumors about persecuted vagrant Roma, people started to settle down and to get a job.

After WW II, a partisan war started in Lithuania. Roma usually did not take any particular political position in those years, trying to keep as much away from any of the fighting sides as possible. Possibly because of the post-war turbulence, some informants did not really realize when the war was over. For some informants the WWII lasted approximately until the end of the partisan war in 1953.

Roma life stories supplement sufficiently documentary sources scant on Roma history in Lithuania, providing a Roma perspective on the framework of the historical events.

Gauta 2006 m. birželio mėn.